

DRAGAN TSANKOV’UN FUAD PAŞA’YA SUNDUĞU PANSLAVİZM RAPORU (1860)

Yalçın MURGUL*

ÖZ

Kırım Savaşı’nın (1853-1856) ardından, Rusya, Balkanlarda yeniden nüfuz kazanma arayışına girmiş ve bölgedeki Slav halkları üzerindeki etkisini artırmak için yeni stratejiler geliştirmişti. Bu süreçte Bulgar milliyetçi hareketi de belirgin bir dinamizm kazanmıştı; dinsel unsurlar ise Bulgar milliyetçi hareketinin tartışmaları içinde önemli bir yere sahipti. Bu yeni dönemde Osmanlı yönetimi kurumsal ve manevi anlamda Bulgarlarla ilişkilerini yeniden düzenleme ve özellikle 1860’tan sonra Rusya’ya karşı Balkanlarda yeni stratejiler geliştirme amacını güdecekti. Bu bağlamda bu makale, Kırım Savaşı’ndan itibaren bir süre Fransız Katolik misyoner hareketine bağlı çalışmış olan Bulgar entelektüel ve siyasetçi Dragan Tsankov’un, Osmanlı devlet adamı Fuad Paşa’ya sunduğu 3 Mart 1860 tarihli Panslavizm raporunu incelemektedir. Tsankov’un “Rapport sur le Panslavisme en Bulgarie” başlıklı mektubu, Bulgaristan’daki Panslavist faaliyetlerin ve Rus etkisinin Osmanlı yönetimi tarafından nasıl algılandığına dair önemli ipuçları sunmakta, Osmanlı hükümetine, Panslavist propagandanın ciddiyetini anlamaları çağrısını içermektedir. Tsankov’un raporu, Osmanlı arşiv belgelerinde nadir rastlanan ayrıntılarla Rus diplomatik görevlilerinin Bulgar meselesine müdahalelerini ve bu faaliyetlerin sonuçlarını ortaya koymaktadır. Makalede, Tsankov’un Osmanlı yönetimine sunduğu rapor, Rusya’nın Bulgar milliyetçiliğini ve Panslavizmi destekleme stratejileri, Osmanlı bürokrasisi ve Bulgar entelektüelleri arasındaki ilişkiler bağlamında değerlendirilmiştir. Ayrıca, Tsankov’un Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük bir Katolik Bulgar topluluğu oluşturma çabalarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Panslavizm, Dragan Tsankov, Osmanlı İmparatorluğu, Rusya, Bulgaristan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Ankara, ORCID: orcid.org/0000-0002-5480-064X, E-posta: yalcin.murgul@hbv.edu.tr

OPEN ACCESS

**DRAGAN TSANKOV'S PANSLAVISM REPORT PRESENTED TO
FUAD PASHA (1860)**

ABSTRACT

Following the Crimean War (1853-1856), Russia sought to reestablish its influence in the Balkans, devising novel strategies to bolster its sway over the Slavic populations in the region. During this period, the Bulgarian nationalist movement also experienced a notable surge in activity, with religious considerations playing a central role in the movement's discourse. In this new period, the Ottoman administration sought to reorganize its relations with the Bulgarians in institutional and spiritual terms, as well as to develop new strategies in the Balkans against Russia, especially after 1860. In this context, this article examines the Panslavism report dated March 3, 1860, submitted to the Ottoman statesman Fuad Pasha by the Bulgarian intellectual and politician Dragan Tsankov, who had been affiliated with the French Catholic missionary movement for a considerable period following the Crimean War. Tsankov's letter, entitled "Rapport sur le panslavisme en Bulgarie", offers significant insights into the perception of Panslavist activities and Russian influence in Bulgaria by the Ottoman administration. It also underscores the urgency of recognizing the seriousness of Panslavist propaganda. Tsankov's report provides a rare insight into the activities of Russian agents in Bulgarian affairs and their impact on the region. This article evaluates Tsankov's report to the Ottoman administration in the context of Russia's strategies to promote Bulgarian nationalism and Panslavism, as well as the relations between the Ottoman bureaucracy and Bulgarian intellectuals. Furthermore, it discusses Tsankov's efforts to create a large Catholic Bulgarian community within the Ottoman Empire.

Keywords: Panslavism, Dragan Tsankov, Ottoman Empire, Russia, Bulgaria.

EXTENDED ABSTRACT

This article offers an analysis of the new political and religious pursuits within the Bulgarian nationalist movement in the immediate aftermath of the Crimean War. It also examines the activities of the Panslavists aiming to affect the Bulgarians, and the Ottoman government's knowledge and perception of the phenomenon of Panslavism in the face of the separatist movements in the Balkans. This analysis is based on a French letter sent by the Bulgarian intellectual Dragan Tsankov to Fuad Pasha in 1860. Despite the emphasis on Panslavism in Turkish historiography as a means of Russian influence in the disintegration of the Ottoman Empire, the Ottomans' initial awareness of this intellectual movement remains a subject that has not

been sufficiently examined. An analysis of Ottoman archival documents reveals that knowledge of Russia's internal politics and attempts to influence the Balkans, especially before 1860, was limited. Tsankov's report details the influence of Russian agents within the Bulgarian community, and the report's content is of particular interest for its attempt to inform the Ottoman administration about this influence and seeks support for the establishment of a Catholic-Bulgarian community that would be loyal to the Ottoman state. The document is also valuable for understanding the relations between the Ottoman government and non-Muslim intellectuals during the Tanzimat period, the censorship mechanisms of the period and the internal dynamics of the state. Moreover, Tsankov's leadership of the Catholic Uniate movement and his anti-Russian stance offer a unique perspective on the contradictory nature of the Bulgarian nationalist movement. Within this framework, the article aims to provide an analysis of the interconnected dynamics between the Ottoman Empire, the Bulgarian nationalist movement, Panslavism, and Russia by evaluating Tsankov's biography, the context in which the letter was written, and the content of the document.

*Dragan Tsankov's political and intellectual development is an important example of the dynamic nature of Bulgarian intellectuals in the 19th century, shaped by international interactions. Educated in Orthodox theological schools, Tsankov studied Slavic philology in Vienna and took his place among nationalist intellectuals with works that contributed to the Bulgarian linguistic and cultural awakening. His arrival in Constantinople in 1853 marked a turning point in his political career, where he became involved with the French-influenced Lazarist mission, converted to Catholicism and became a pioneer of the Uniate movement among Bulgarians. Tsankov's choice made him an exceptional intellectual figure who interacted with both Ottoman and Western circles. Tsankov published works of Bulgarian literature in the printing house he founded in Bebek with the permission of the Ottomans, and tried to create a cultural public sphere through the newspaper *Bilgariya*.*

In the face of the growing threat of nationalist and separatist movements and Russian influence, the Ottomans began to make greater use of the local Bulgarian intellectuals after 1860 and endeavour to turn them into a means of making Bulgarians morally attached to the Ottoman Empire. Dragan Tsankov was appointed to many government posts in Bulgaria during this period. Tsankov entered Ottoman civil service and held various administrative and intellectual positions within the Tuna (Danube) Province, including roles in the provincial press and the educational sector. Despite his close relationship with the Ottoman administration, he continued to promote

Bulgarian nationalism on a cultural level. He opposed the Ottomanisation of the Bulgarian schools in Rusçuk and made various attempts to preserve Bulgarian identity. From the 1870s, however, his political orientation shifted markedly and he developed a pro-Russian stance. Tsankov's fluctuating political stance reflects the transitional identities and pragmatic orientations of Bulgarian intellectuals of the period, caught between the Ottoman Empire, Russia and the West. In this context, the article analyses Tsankov's personal journey through the development of Bulgarian nationalism and his complex relationship with the Ottoman state.

*The article also examines the role of Dragan Tsankov in the Catholic Uniate movement and the multi-layered relationship between Bulgarian nationalism and Russia's Panslavist policies. The rise of Bulgarian nationalism after the Crimean War was marked by a growing reaction against the Greek clergy and an intensification of demands for representation. In this period, Tsankov's conversion to Catholicism through contact with the French Catholic mission reflected the search of some Bulgarian intellectuals for Western support. The Uniate movement, while advocating the unification of Bulgarians with the Roman Catholic Church, received backing from both the Ottoman Empire and France as a means of countering Russian influence. Tsankov's newspaper, *Bilgariya*, functioned as a platform for the promotion of the ideal of Bulgarian cultural awakening through the influence of Western Europe, rather than that of Russia.*

*During this period, Russia's Panslavist activities also gained momentum, and especially with the appointment of Alexander Gorchakov as foreign minister, Russian intellectual circles began to carry out a more active agitation on the Slavic peoples in the Balkans. The 1860s also marked a period of increasing activity for the Asiatic Department of the Russian Empire. In this context, the appointment of Aleksandr Hilferding—one of Pan-Slavism's most prominent ideologues—as head of the Asia Department in 1859 was particularly significant. Furthermore, in 1861, N. Ignatiev, a key Pan-Slavist figure within the state apparatus, assumed the position of director of the department. The establishment of the Slavic Benevolent Committee in Moscow was a strategic move aimed at fostering an organised response to the Uniate movement among the Bulgarians. The Russian diplomat Nayden Gerov's effective activities against the Uniate movement and his efforts to undermine Tsankov were successful; as a result of these developments, the newspaper *Bilgariya* was closed and the Uniate movement was weakened.*

The gradual decline of Tsankov's influence was driven by both internal strife within Catholic circles and to the diminishing interest of France. The appointment of Rafael Popov as head of the Uniate Church in

1865 failed to halt this erosion of influence. In this context, Tsankov's story allows for a reading of the struggle for influence between Bulgarian nationalism and the West and Russia through individual strategies and ideological ruptures.

In this context, Dragan Tsankov's letter dated 1860 stands out as a significant document as it directly conveys the Panslavist and Russian influences in Bulgaria with a level of detail rarely seen in Ottoman archives at the time. The main purpose of the letter is to underscore Tsankov's allegiance to the Ottoman Empire, while drawing attention to the gravity of the Panslavist menace and soliciting support from the Ottoman authorities. Tsankov's critique of the pervasive influence of Orthodoxy in Russia and his advocacy for the adoption of Catholicism by the Bulgarian community as a means of safeguarding the interests of the Ottomans is a notable aspect of the letter. Tsankov's report provides important details concerning the influence exerted by Russian diplomats, most notably Alexander Rachinski and Nayden Gerov, on the Bulgarian intelligentsia.

The letter explains that Bulgarian youth were taken to Russia, educated and exposed to Pan-Slavist propaganda, while criticising the Russian structure, which combined religious and political authority, and drawing a comparison with the secular structure in Western Europe. The effect of Serbian propaganda on Bulgarians is also highlighted, as is the struggle for influence in Ottoman lands through books sent from Belgrade and the activities of agents. Tsankov criticises the Ottoman authorities' indifference and lack of information in the face of these activities, and draws attention to the importance of new administrative and intelligence structures required by modern political movements and diplomatic struggles for influence.

The report was not merely a defensive text, but also a strategic proposal addressed to the Ottoman administration. It may be inferred that Tsankov's diplomatic experience, intelligence insights and ideological analyses contributed to the Ottoman Empire's growing awareness of Pan-Slavism in the period after 1860, particularly through the information he provided during his tenure in the Ottoman service.

Dragan Tsankov's report on Panslavism is an early testimony documenting not only the influence of Russia on Bulgarian politics, but also how Bulgarian intellectuals perceived this influence and developed a stance against it. The report sheds light on the administrative limitations and knowledge gaps of the Ottoman state, revealing its vulnerability to modern political currents and external influences, and offers insight into how Bulgarian nationalism was positioned vis-à-vis actors such as France, Serbia

and Russia. Tsankov identified Russia's systematic use of soft power to expand its influence in the Balkans and conveyed this strategy in detail to the Ottoman authorities.

According to Tsankov, Catholic Bulgarians could have been a more reliable element for the Ottoman Empire than Orthodox Bulgarians who were more susceptible to Russian influence. However, the prevailing tendency of the era was undergoing a transition from a religious to a national representation, and for the Bulgarians, the matter progressively evolved into a quest for national autonomy. Developments such as the recognition of the Exarchate weakened Tsankov's position and prompted him to adopt new orientations within the nationalist movement.

The report also reflects the early emergence of an anti-Russian approach within Bulgarian nationalism. After Tsankov, Bulgarian intellectuals such as Lyuben Karavelov and Georgi Rakovski also articulated criticisms of Russia, laying the intellectual groundwork for the gradual estrangement of Bulgaria's relations with Russia after independence. In this context, Tsankov's letter can also be considered as a source of insight into the formation of early Bulgarian political thought.

Giriş

Türk tarih yazımında Panslavizm, 19. Yüzyılda Balkanlardaki ayrılıkçı hareketler meselesinin merkezinde yer alan konulardan biridir. Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasındaki rolü sıklıkla vurgulanır, Panslavizme merkezi bir rol atfedilir; fakat Osmanlıların Panslavizme dair ne bildikleri konusu çoğunlukla irdelenmez. 1880'de Bulgaristan Başbakanı olacak Dragan Tsankov'un Fuad Paşa'ya gönderdiği ve bu makalede incelenecek olan "Rapport sur le Panslavisme en Bulgarie" başlığını taşıyan 3 Mart 1860 tarihli mektubu bu bağlamda kayda değerdir.¹ Bu belge, özellikle 1860'tan sonra Osmanlıların Panslavizm meselesi hakkında ne kadar bilgi sahibi olduğuna dair fikir verir.

Osmanlı arşiv belgelerinde, 1860'a kadar Rusya'nın dış siyasetteki taktik ve stratejilerine, Rusların iç dinamiklerine dair ayrıntılı bilgilere pek yer verilmediği görülür. Yine söz konusu dönemde Osmanlı devlet adamlarının modern siyasal akımlar ve bunların olası etkilerine dair

¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), HR. TO.. 435/29. Belge için bkz. Ek-1.

tasavvurları sınırlıdır. Bu sınırlılık, Rusya söz konusu olduğunda da kendini gösterir. Rusya'nın içsel dönüşümleri, Rusya'daki ideolojik hareketler ve Rusların Balkan halklarıyla ilişkileri konusunda verilen bilgiler çoğunlukla yüzeyseldir ve St. Petersburg sefaretinin 1856'da açılışından sonra da bu durum çok değişmemiştir. Kırım Savaşı'ndan sonra Panslavizm akımının güçlenmesine ve 1856 Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlılar açısından Hristiyan sorununun çok daha önemli bir noktaya gelmesine rağmen, Osmanlıların, Rusların Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine ilişkin detaylı iç ve dış istihbarat çalışmaları yapmadıkları fark edilir. Ayrıca, 1860'lara kadar Panslavizm meselesi ve Rusya'da kurulan Slavofil organizasyonlara dair yeterli bilgiye sahip olmadıkları anlaşılır. Bu alandaki en önemli istihbarat kaynağı, Rusya'ya ve Batılılara olan aşinalıkları nedeniyle Polonyalılarıdır; ancak Polonyalıların bu konudaki çabaları da esasen 1860'tan sonra sonuç vermeye başlar.

Dragan Tsankov tarafından Fuad Paşa'ya gönderilen ve bir rapor olduğu belirtilerek başlıklandırılan mektup, yukarıda belirtilen tüm bu eksiklikler bağlamında önemlidir. Mektupta Rusya ve Panslavizmin etkileri çerçevesinde Bulgaristan'daki çeşitli siyasi ve kültürel dinamikler, buradaki Rus ajanlarının etkisi ve Tsankov'un bu etkilere karşı koyuşu nedeniyle karşılaştığı zorluklar ele alınır. Dragan Tsankov'un mektubu, Osmanlı döneminde Bulgaristan'daki siyasi ve ideolojik dinamikleri ortaya koyarak özellikle Panslavizmin Osmanlılar açısından yarattığı sorunların üzerinde durur. Tsankov, Osmanlı hükümetinin Panslavist propagandanın ciddiyetini kavraması ve kendisinin Osmanlı İmparatorluğu içinde sadık bir Bulgar topluluğu oluşturma çabalarını desteklemesi gerektiğini vurgular. Tsankov'un mektubu, Rus ajanlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Bulgar meselelerine müdahalesini ve etkilerini Osmanlı arşiv belgelerinde nadiren görülen ayrıntılarla açıklayarak, Kırım Savaşı sonrasında giderek yumuşak güç unsurlarının ve modern akımların Balkanlarda öne çıktığı, Rusya'nın devlet yönetiminde çeşitli sahalarda bir rejenerasyona gittiği bir dönemde oluşan yeni ilişkilerin boyutlarının daha net çizgilerle görülmesine olanak sağlar.

Tanzimat döneminde Osmanlı Devleti ile yerli gayrimüslim entelektüeller arasında artan ilişkinin derinliğini ortaya koymak pek de kolay değildir. Devletteki dökümantasyon sorunundan ve ülkedeki anı yazma geleneğinin zayıflığından dolayı Osmanlı idarecilerinin Tsankov gibi kendi tebaasından gayrimüslim entelektüellerden ne kadar faydalandıkları belirsizdir. Tsankov'un raporu bu bağlamda da belli bir önem taşır. Yine

mektup, Tanzimat devrinde Osmanlılarda sansürün nasıl uygulandığını gösteren, ülkedeki sansür meselesinin enformel boyutlarını da gözler önüne seren ender resmî tarihi belgelerden biridir. Ayrıca mektup, aslen bir Leh asilzadesi olup Osmanlı İmparatorluğu'na sığınan ve burada diplomatlardan matbuat müdürlüğüne kadar çok sayıda görev almış Sefels de Soldenhoff gibi isimlere yer vermesi bakımından da kayda değerdir.

1880,1883-1884 yıllarında Bulgaristan Başbakanlığı yapan, bir kültürel aydınlanma savunucusu olan yayıncı ve yazar Dragan Tsankov, modern Bulgar tarihinde çok popüler bir karakter olmamakla birlikte Bulgar milliyetçi hareketinin ve modern Bulgaristan'ın kritik dönemlerinde hep sahne almıştır. Bu mektup, onun sürprizler ve çelişkilerle dolu siyasal yaşamının da bir parçasıdır. Ancak onun Bulgar tarihindeki belki de en sıradışı yönü, 1855'te önde gelen bir Bulgar entelektüeli olarak Katolikliğe geçmesi ve Bulgar kilisesinin Roma Katolik kilisesi ile birleşmesini savunan Uniate hareketinde öncü bir rol üstlenmesidir. Bulgar Eksarhlık hareketinin, yani müstakil Bulgar kilise hareketinin güçlendiği, Ortodoksluk meselesinin bir temsil sorunu olarak Bulgarların gündemine geldiği bir dönemde, Tsankov'un 1860 tarihli mektubu Osmanlı otoriteleriyle şahsi ilişkisinde kritik bir noktayı teşkil eder. Tsankov'un raporu, İstanbul ve Balkanlar çevresinde Rusların ve bunlara bağlı Bulgar milliyetçilerinin nasıl konumlandığına dair dönemin Osmanlı arşiv belgelerine göre nadir bilgiler sunan bir vesikadır ve Bulgar modernleşme tarihinin bir dönemine de ışık tutmaktadır. Bu bağlamda bu yazı, Bulgar milliyetçi hareketinin kompleks yapısının ve Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen karmaşık ilişkilerin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

Tsankov'un yaşam öyküsü, Osmanlı İmparatorluğu'nda bağımsız bir Bulgar kimliği oluşturma çabalarının yanı sıra, dönemin siyasi ve entelektüel dinamiklerine dair zengin bir perspektif sunar. Bu yüzden, Tsankov'un mektubunun niteliğinin ve içeriğinin anlaşılabilmesi için makalede önce Tsankov'un hayatı, ardından mektubun yazıldığı dönemi çevreleyen koşullar, Rusya'nın ve Uniate hareketinin bu dönemdeki faaliyetleri resmedilecektir. Makalenin ana bölümünde ise Dragan Tsankov'un raporunun içeriği çözümlenecek, döneme dair tarihsel bilgilerle örtüşen ve istisnai nitelik taşıyan yönleri ele alınacaktır.

1. Dragan Tsankov: Bir Osmanlı Bulgar Aydınının Politik ve Entelektüel Gelişimi

19. Yüzyılda Macar ve Polonyalı ihtilalcilerdekine benzer bir biçimde Bulgar fikir adamları arasında gönüllü sürgün veya farklı ülkelere giderek öz gelişim sürecini güçlendirme arayışı yaygındı. Bu nedenle, seçkin Bulgar politik eylemciler ve entelektüeller hareketli elitler olarak tanımlanabilmektedir.² Milliyetçi Bulgar aydınları hem politik hem de entelektüel açıdan sürekli olarak uluslararası bağlantılar kurma eğilimindeydi; göç ettikleri veya bir müddet bulundukları yerler onlar için politik ve entelektüel eğitim sürecinin basamaklarıydı. Her ne kadar politik hayatının erken evrelerinde Osmanlı yönetimine karşı bir tutum sergilemese de, Dragan Tsankov da kişisel gelişim hikayesiyle bu hareketli elit grubunun içindeydi.

1828'de Zıştovi'de (Sviştov) doğan Dragan³ Tsankov gençlik yıllarında Odessa ve Kiev'deki Ortodoks İlahiyat Seminaryalarında bir süre eğitim görmüştü ve sahip olduğu eğitim imkanlarıyla dönemdaşı Bulgarlar arasında şanslı sayılabilecek bir konumdaydı. Tsankov, Bulgaristan'a döndükten sonra 1848'den itibaren burada bir süre öğretmenlik yapmıştı. 1850'de ise Viyana'ya giderek burada Slav Filolojisi'nin tanınmış ismi, bir dönem Viyana Üniversitesi'nin rektörlüğünü de yapacak olan Franz Miklosich (Franc Miklošič) ile çalışmalar yürütecekti. Birçok milliyetçi hareketin erken dönem öncülerinin yaptığı gibi, Dragan Tsankov da Bulgar kültürel canlanmasının kaynaklarını gramer, filoloji ve folklor çalışmalarında aramış ve kardeşi Anton ile beraber 1852'de yazdığı *Grammatik der Bulgarischen Sprache* (Bulgar Dili Grameri) isimli eserle uzun politik-kültürel mücadelesinin bir anlamda açılışını gerçekleştirmişti.⁴ Tsankov, Temmuz 1854'te Bulgaristan'da kamu eğitimini güçlendirmek amacıyla

² Bulgar hareketli elitlerine dair yazı için bkz. Ana-Teodora Kurkina, "Mobile Elites: Bulgarian Emigrants in the Middle of the Nineteenth Century and the Accommodation of Difference in the Balkans", *Hungarian Historical Review* 6, no. 3, 2017, s. 543-565.

³ Tsankov'un doğum adı Dimitar (Dimitri)'dir. Nayden Gerov'a göre Tsankov, Greklere duyduğu nefret nedeniyle Dimitri (Bulgarca'da Dimitar, Yunanca'da Demetrius) olan ismini Dragan'a çevirmişti (N. Gerov'un N. Stupin'e Filibe'den gönderdiği 11 Ağustos 1859 tarihli mesaj, *Dokumenti za Bilgarskata İstoriya, Arhiv na Nayden Gerov (1857-1876), çast I (1857-1870)*, (ed.) M. G. Poprujenko, İzdeva Bilgarskata Akademiya na Naukit, Sofya 1931, s. 92-93).

⁴ Klaus Billig, *Dragan Cankovs Zeitung "Bälgarija" (1859-1863) und die durch sie ausgelösten Konflikte innerhalb der zeitgenössischen Bulgarischen Publizistik*, Biblion Verlag, Marburg/Lahn 1998, s. 48-49.

Ziştovi’de bir basımevi açmak üzere Osmanlı idaresine başvurmuş,⁵ ama bu başvurusu olumlu bir karşılık bulmamıştı. Yine de 1853’te İstanbul’a gidişi Tsankov’un siyasal yaşamında bir dönüm noktasını oluşturmuştu. Kırım Savaşı esnasında İstanbul’da çok sayıda Batılı aydın ile 1848 ihtilallerinin ardından Osmanlı İmparatorluğu’na sığınmış Polonyalı aydınlar bulunuyordu.⁶ Tsankov’un bunlarla iletişimi onda Batı Uygarlığı’na yönelik bir hayranlığın gelişmesine sebep olmuştu ve artık Tsankov kendi halkı için hayal ettiği eğitim hamlesinin ilham kaynağı olarak Fransa ve Batı’yı görüyordu. Bulgar yeniden doğuşu için Fransız desteğini arayan Tsankov, İstanbul’da Polonyalı sığınmacıların da kendisine referans olmasıyla Eugène Boré(1809-1878) liderliğindeki Lazarist Hareket ile çalışmaya başlayacak ve Katolikliğe geçecekti. Tsankov’un İstanbul’da basımevi açma iznini, Rum ruhbanının tüm itirazına rağmen Osmanlı otoritelerinden koparan kişi de arkasında Fransız büyükelçisinin desteğini bulunduran Eugène Boré’ydi. Bebek’teki Lazarist okulunda Bulgarca öğretmeni olan Tsankov, Fransızcasını da mükemelleştirerek Katolik ilahiyatı üzerine yoğun bir okuma uğraşının içine girecekti.⁷

Tsankov, 1856’da Kosta Marinov ve Kosta Slavçev isimli iki Bulgar tüccarla beraber Bulgar Edebiyatı Cemiyeti’ni (*Obştina na Bulgarskata Knijnina*) kurmuştu,⁸ ve onun yayınevi de bu cemiyetin Bulgar kültürel canlanması hedefi doğrultusunda edebiyat, folklor, tarih gibi alanlarda birbiri ardına eserler yayınlamıştı. Tsankov’un basımevi 1857-1860 döneminde Bulgar edebiyatı ve kültürüne ilişkin toplam 29 eseri neşretmişti.⁹ Ancak bu dönemde Tsankov’un en önemli faaliyeti, Bulgarlar arasında Fransa’nın ve Bebek’teki Saint-Benoit Kilisesinin desteğiyle Katolikliği yayma misyonunu güden Uniate hareketinin öncülüğünü yapması ve bu amaca uygun bir biçimde *Bulgariya* gazetesini çıkarmasıydı. Ancak bu yazıda ele alınacağı üzere Bulgarlar arasındaki Katolik misyon hareketi başarısız olacak, Tsankov ise zamanla Uniate hareketinden uzaklaşacaktı. 1860 sonrasında,

⁵ BOA, HR. TO.. 418/265 (Dragan Tsankov’un Sadrazam Âli Paşa’ya sunduğu 15 Temmuz 1854 tarihli mektup); BOA, HR. SYS. 1917/15.

⁶ Milli bağımsızlık mücadelesi veren Polonyalı sığınmacılara Tsankov’un duyduğu sempatiye dair bkz. Margarita Kovaçeva, *Dragan Tsankov: Obşçestvenik, Politik, Diplomat (do 1878 g.)*, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1982, s. 44-45.

⁷ Billig, *a.g.e.*, s. 49-50.

⁸ Victor Roudometof, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2001, s. 134.

⁹ Hüseyin Mevsim, *Bulgar Edebiyatı İstanbul’da-İstanbul Bulgar Edebiyatı’nda*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bulgar Dili ve Edebiyatı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Zeynep Günal, Ankara 2005, s. 73.

Osmanlıların Rusya ve Panslav tehlikesine karşı daha hassas ve önlem almaya yönelik bir siyaset izlemeye başlaması ve Bulgarlara daha odaklı bir Balkan politikası benimsemesinin ardından, Dragan Tsankov'un da bir Osmanlı devleti memuruna dönüştüğü gözlenecekti.

Artan milliyetçi ve ayrılıkçı hareketler tehdidi ve Rus nüfuzu karşısında Osmanlılar 1860'tan sonra yerli Bulgar entelektüellerinden daha fazla istifade etme yoluna gidecek, onları Bulgarları Osmanlı Devleti'ne manevi açıdan da bağlı kılmamanın bir vasıtasına dönüştürmeye gayret edeceklerdi. Dragan Tsankov da bu süreçte Bulgaristan'da birçok devlet görevine atanacaktı. Tsankov 1863'te Zıştovi'ye tezkere memuru olarak atanmış,¹⁰ Tuna Navigasyon Komisyonu'nda da görev almıştı.¹¹ Ama Osmanlı yönetiminin Bulgarlara yönelik en önemli projesi Tuna vilayeti idi. Tuna vilayeti özellikle Osmanlı tebaasını devlete bağlı tutmak için başlatılan bir idari yenilenme projesiydi. Midhat Paşa'nın başında bulunduğu bu projede gayrimüslim unsurların idari, eğitsel ve teknik kapasitelerinden daha fazla istifade edilmesi de hedeflenmişti. Dragan Tsankov'un Osmanlı idaresiyle ilişkilerindeki zirve noktasını da Tuna Vilayeti'ndeki memuriyet tecrübesi teşkil edecekti.

Tsankov, vilayet görevinde bulunduğu süre içerisinde Rusçuk'ta Bulgar Mektebinde öğretmenlik yapmış,¹² *Kısa Bulgar Tarihi* adlı bir eser neşretmişti.¹³ Ayrıca Tsankov, vilayet yönetimince finanse edilen *Tuna* gazetesini çıkaran ekipte yer almıştı. Bu esnada aynı gazetede görev yapan ve II. Abdülhamid dönemi Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olan Ahmed Midhat Efendi'ye Fransızca öğretmekle kalmamış, onun entelektüel gelişimine de büyük katkıda bulunmuştu. Ahmed Midhat Efendi'ye göre Tsankov, o güne kadar gördüğü insanların en bilgilisiydi.¹⁴

Tsankov, Tuna vilayetindeki eğitim faaliyetlerine yaptığı katkılar nedeniyle Osmanlı otoritelerinin takdirini kazanmıştı.¹⁵ Hatta Tsankov'un

¹⁰ BOA, HR. MKT. 447/5.

¹¹ Milen V. Petrov, *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube*, Princeton University Department of Near Eastern Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Şükrü Hanioğlu, Princeton 2006, s. 245.

¹² BOA, İ... HR... 221/12896.

¹³ Dragan Tsankov, *Kratka Bilgarska İstoriya*, Knijyarnitsa D. V. Maņev, Plovdiv, 1870.

¹⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, (Haz.) Salim Çonoğlu, Ötügen, Ankara 2022, Salim Çonoğlu'nun yaşam hikayesini anlattığı takdim yazısı, s. 7-8.

¹⁵ Kovaçeva, *a.g.e.*, s. 154.

1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin oluşturulma sürecinde görüşü alınan memurlardan biri olduğu belirtilir.¹⁶ Ancak Tsankov, Osmanlı yanlısı gibi görünse de Bulgar milliyetçi hareketinin yükselişine Rusçuk'taki faaliyetleriyle kültürel alanda önderlik etmeye çalışıyordu. 1866'da bir okuma evi işlevi gören¹⁷ Zora cemiyetini kuran Tsankov, Bulgaristan'da Tuna Valiliği'nin Türk ve Bulgar öğrencilerin bir arada eğitim görmesi amacıyla oluşturduğu karma eğitim projesine karşı çıkmış ve yerel halk ile eşrafi bu projeye karşı örgütlemeye çalışmıştı.¹⁸ Tsankov, Bulgar okullarının Osmanlılaştırılmasına karşı zaman zaman entrikaları da içeren yöntemlere başvuracaktı.¹⁹

Rusçuk'ta fazla etkin bir konuma gelmesinin de sebebiyle²⁰ Vilayet Matbaası mütercimliğinden kaymakam hükmündeki Niş Mutasarrıf Muavinliği'ne atanmıştı.²¹ Ancak bundan birkaç ay sonra da Mart 1869'da Vidin Mutasarrıf muavinliğine atanacaktı.²² Daha sonra Rusçuk'a dönecek ve Tuna Vilayeti Ticaret Mahkemesi'nde görev alacaktı.²³

1870'te Bulgar Eksarhlığının resmîleşmesi ve Rusya'nın buna verdiği desteğin etkisiyle Tsankov giderek Rusya'yla ve Bulgar milliyetçi hareketiyle yakın ilişkiler geliştirecekti. Siyasal kariyerinin ilerleyen yıllarında ise Rus yanlısı olacaktı.

1876'da Marko Balabanov (1837-1921) ile beraber liderlik ettiği bir delegasyonla Avrupa'nın çeşitli başkentlerine Bulgar davasını anlatmak için tura çıkan Tsankov, Balabanov'la beraber yazdığı "Bulgaristan" isimli Türk karşıtı propaganda risalesinde Midhat Paşa'yı Bulgarların aydınlanmasının ve gelişmesinin ilk filizlerini boğmak için her türlü tedbire başvurabilecek bir yurtsever Müslüman olarak tanımlamıştı.²⁴

¹⁶ Selçuk Akşin Somel, "Tanzimat Doneminde Eğitim Reformunun Donum Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, (ed.) Kemal Kahraman ve İlon Baytar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2015, s. 136-167.

¹⁷ Kovaçeva, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁸ Veselina Antonova, "Starite i Mladite v Çitalište "Zora" (Ruse, 1866-1876)", *Bilgarskoto Vizrojdensko Obşttestvo-Problemi, Borbi i Postijeniya Sbornik s İzsledvaniya v Çest na 75-godişninata na doç. d-r Ogniana Majdrakova-Çavdarova*, (ed.) Plamen Bojinov ve Antoaneta Kirilova, Akademichno İzdavelstvo, Sofya 2012, s. 179-180.

¹⁹ Kovaçeva, *a.g.e.*, s. 155.

²⁰ Aynı yerde, s. 156.

²¹ BOA, A. } MKT. MHM. 432/39.

²² BOA, A. } MKT. MHM. 438/51.

²³ Kovaçeva, *a.g.e.*, s. 158.

²⁴ Dragan Zancof ve Marco D. Balabanow, *Bulgaria*, Goubaud and Son, London 1876, s. 21.

Dragan Tsankov hükümet kurma görevini 1880'de Prens Aleksandr Battenberg'den aldığı anda keskin bir Rus karşıtıydı,²⁵ fakat 1884'e geldiğinde mevcut sert politik çekişme ortamında tekrar Rus yanlısı olmuştu.²⁶

Tsankov'un bu zikzaklarla dolu yaşam hikayesi onun Bulgaristan siyasal tarihinde Georgi Rakovski (1821-1867), Vasil Levski (1837-1873), Stefan Stambolov (1854-1895) gibi popüler veya derin etkileri olan bir figür olmamasının önemli sebeplerindendir. Ancak Bulgarların söz konusu dönemdeki genel durumları nedeniyle onun Osmanlı devletiyle ilişkileri ve Bulgar milliyetçisi olması arasında büyük bir çelişki bulunmuyordu. Öncelikle Bulgar toplumunun geleneksel sosyal-ekonomik eğilimleri nedeniyle Bulgar entelektüelinin parasal kaynakları sınırlıydı. Yine Çorbacıların önemli bir bölümü Osmanlı yönetimi ve Rum ruhban sınıfıyla ittifak halindeydi. Bu yüzden bazı Bulgar entelektüelleri açısından Osmanlı Devleti aynı zamanda bir maişet kapısı niteliğindeydi.

1860'tan sonra, Osmanlı okullarında okuyan, Osmanlı bürokrasisinde görev alan, Osmanlı Devleti adına yöneticilik yapan çok sayıda Bulgar bulunuyordu. Bulgaristan ordusunun en önemli generallerinden Mihail Savov (1857-1928), Bulgar milli hareketinin genç isimlerinden Konstantin Veliçkov (1855-1907) gibi kişiler Galatasaray Lisesi'nde eğitim görmüştü.²⁷ Osmanlı Devleti'nde çalışan veya Osmanlılarla iyi ilişkileri bulunan Bulgarların, Bulgar ihtilalcileriyle ilişkilerinin sınırları hep belirsizdi ve politik tavırları geçişkenliğe çok açıktı. Örneğin, Hristo Stambolski(1843-1932) anılarında, 1873'te bir araba soygunundan hüküm giyerek idam edilen efsanevi Bulgar ihtilalci Vasil Levski'nin, Osmanlıların Bulgaristan'daki en meşhur Bulgar idarecisi, Ticaret Mahkemesi reisliği de yapmış olan Hacı İvanço Pençoviç'in (Yovanço Efendi) Heybeliada'daki evini ziyaret ettiğini ve ondan ihtilalci hareket için para yardımı aldığını iddia eder.²⁸ Bulgarların milli kimlik oluşumunun diğer Balkan halklarına göre daha geç başlaması, zayıf organizasyonel, entelektüel ve ekonomik pozisyonu da onları çok defa farklı yabancı hamiler aramaya da itiyordu. Bu durum, kendi aralarında ilişkileri

²⁵ A. Hulme Beaman, *M. Stambuloff*, Frederick Warne and Co., New York 1895, s. 43-45.

²⁶ Beaman, *a.g.e.*, s. 50.

²⁷ Galatasaray Lisesi'nin Bulgar Milli Hareketi açısından bu özel yeri için bkz. Mevsim, *Bulgar Edebiyatı İstanbul'da*, s. 69-71.

²⁸ Alexander Vezhenkov, "In the Service of the Sultan, in the Service of the Revolution: Local Bulgarian Notables in the 1870s", *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building*, (ed.) Hannes Grindt, Nathalie Clayer ve Robert Pichler, Tauris Academic Studies, London 2011, s. 136.

sürdürmelerine rağmen ortak bir plan veya eylem stratejisi üzerinde hareket etmelerini zorlaştırıyordu. Bu noktada Tsankov'u Bulgar milliyetçi hareketinin tarihinde farklı kılan nokta Fransızlarla ve Katoliklerle geliştirdiği ilişkiydi.

2. Tsankov, Uniate Hareketi, Panslavistler ve Rusya

Bulgarlar, Sırbistan ve Romen Prenslikleri gibi fiiliyatta bağımsız veya Yunanistan gibi tamamen bağımsız bir devlete sahip değildi. Kültürel sahada da Osmanlı topraklarında millet sisteminin bir gereği olarak, Greklerin hakim olduğu İstanbul Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlıydılar. İstanbul'da bir Bulgar kolonisi vardı ve bu koloni hem tekstil hem de terzilik işlerinde önemli bir konuma sahipti. Dolayısıyla İstanbul'daki Bulgarların ekonomik ayrıcalıkları bir ölçüde devletle olan iyi ilişkilerine bağlıydı. Ancak, Kırım Savaşı'ndan sonra 1856 Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı'nın yarattığı atmosferin etkisiyle, Bulgarlar millet sistemi içinde temsil taleplerini artırmıştı ve bu talepler Osmanlı yönetimine arzıhal ve layihalar sunma gibi çeşitli yöntemlerle dile getirilecekti.²⁹ Bulgarların temsiliyet davasının merkezinde ise Bulgar Eksarhlık hareketi yer alıyordu.³⁰ Kırım Savaşı'ndan sonra İlarion Makariopolski liderliğindeki Bulgar Eksarhlık hareketi önemli ölçüde güç kazanmıştı. Bulgarlar arasında Grek ruhbanının zulmüne yönelik tepki zirvedeydi. Rusya'nın yenildiği bir ortamda Bulgar milliyetçi davasına güç veren ve Bulgar politik faaliyetlerini canlandıran da Fener Rum Ortodoks Kilisesi karşıtı faaliyetler olacaktı.

Kırım Savaşı esnasında ve hemen sonrasında Fransa'nın İstanbul'daki nüfuzu artmıştı. Savaşın sonra Thouvenel destekli Âli ve Fuad Paşa grubunun öne çıkışı, Mustafa Reşid Paşa'nın ölümü ve İngiliz Büyükelçisi Stratford Canning'in gözden düşüşü de bunda etkili olmuştu.

Kırım Savaşı'nda Rusya'nın mağlup olması da savaş sonrası dönemin ilk yıllarında Balkanlar'daki Rus etkisini azaltmıştı, bu da Batı patronajını

²⁹ Ognjana Mazdrakova-Cavdarova, "The Political Struggle of the Bulgarian People for Legitimate National Representation (1840s-1860s)", II, *Études Balkaniques*, Sayı 2, 1996, s. 65-78.

³⁰ Bulgar Eksarhlık Hareketine dair bkz. Aşkın Koyuncu, *Bulgar Eksarhlığı, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet Altıntaş, Çanakkale 1998; Zina Markova, *Bilgarskata Ekzarhiya, 1870-1879*, Izdatelstvo na Bilgarskata Akademiya na Naukite, Sofya 1989.

bazı Bulgar milliyetçileri için daha cazip bir seçenek haline getirmişti.³¹ Ama burada Fransızların Bulgarlarla ilişkisini güçlendiren asıl etken yaygınlaşan Katolik misyoner çalışmalarıydı. Tanzimat'ın başlamasıyla birlikte, Bulgarlara yönelik Katolik misyoner faaliyetlerinin arttığı gözlemleniyordu. Özellikle Pius IX'un 1846'da Papa seçilmesinden sonra, Doğu'daki Katolik misyoner aktiviteleri yaygınlaşmıştı.³² Bulgarlar arasında misyon faaliyeti yürüten 3 temel Katolik grubu bulunuyordu: bunlar Asompsiyonistler, Kapusenler ve Lazaristlerdi.³³

Yerli Bulgar Eksarhlık hareketinin, Fener Rum Patrikhanesi ve Osmanlı yönetimi ile görüşmelerinin çıkmaza girmesi, bazı Bulgarların bu hareketin geleceğinden şüphe duymasına ve Batı vesayetine başvurma fikrine yönelmesine yol açmıştı.³⁴ Bu noktada, Eugène Boré'nin başında bulunduğu Saint Benoit Katolik Kilisesi, Bulgar Kilisesinin Katolik Kilisesi ile birleşmesini savunan Uniate hareketi vasıtasıyla sürece dahil olacak, Bulgar milli ve dini hareketini Katoliklerin ve Fransa'nın safına çekmeye çalışacaktı. Bu dönemde Fransız Büyükelçisi'nin de sağladığı maddi destekle Galata'da bir Bulgar Katolik Kilisesi kurulacaktı. İlk aşamada Babiâli de Uniate hareketinin ve Bulgarların Roma'yla yakınlaşmasının Bulgar-Rus bağlantısını zayıflatacağını ummuştu büyük bir ihtimalle.³⁵ Ancak Kırım Savaşı sonrasındaki erken dönemde Fransa, Uniate hareketine pek de ilgi göstermemişti.³⁶

Burada, bir grup Bulgarın Fransa ile yakınlaşmasını dolaylı yoldan etkileyen temel unsur, 1848 ihtilallerinin ve Fransız Devrimi ideallerinin yarattığı dalgaydı. Söz konusu dönemde Avusturya'da Slavların ve Macarların bir milli temsil davası vardı; bu yüzden Bulgarların milli temsil ve milliyetçilik söz konusu olduğunda bu halklardan ve Fransız Devrimi'nden

³¹ Stafford C. M. Poole, "Eugène Boré and the Bulgarian Catholic Movement", *Vincentian Heritage Journal*, Vol. 16, Iss. 2, 1995, s. 201.

³² Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire (1453-1923)*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 1983, s. 227. Bulgarlar arasındaki Fransız Katolik misyoner faaliyetleri geçmişi için bkz. Pierre Voillery, "Un Aspect de la Rivalité Franco-Russe au XIXe siècle: les Bulgares (Pénétration Française et Missions Catholiques)", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 21, no. 1, Janvier-Mars 1980, s. 31-47.

³³ Voillery, *a.g.m.*, s. 34.

³⁴ Mercia Macdermott, *A History of Bulgaria: 1393-1885*, George Allen and Unwin Ltd., London 1962, s. 157.

³⁵ Poole, *a.g.m.*, s. 203.

³⁶ Crescent Armanet, "Le Mouvement des Bulgares vers Rome en 1860", *Échos d'Orient*, tome 12, n. 79, 1909, s. 362.

etkilenmeleri olağandı.³⁷ Bu noktada, Bulgar-Fransız ilişkilerinin gelişmesinde ana aracı Polonyalılar olacaktı.

1831 Polonya ayaklanmasından sonra Adam Czartoryski'nin liderliği etrafında birleşen Paris'teki Polonyalı sığınmacılar, Fransız politik çevrelere entegre olmuşlardı. Polonyalılar hem Fransa'daki devlet adamlarıyla ilişkilerinde hem de Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerinde, Rusya'nın dinsel koruyucu görüntüsüyle Osmanlı topraklarında nüfuzunu arttırması tehlikesine dikkat çekmişlerdi.³⁸

Dinî ve temsili talepler söz konusu olduğunda, 1840'lardan itibaren Michal Czajkowski (sonraki adıyla Sadık Paşa) Babıâli ve Bulgarlar arasında aracılık rolü üstleniyordu.³⁹ Fakat, Rusların aksine, filolojik ve kültürel mesafe nedeniyle Fransızların Bulgar yazınına takip etmesi oldukça zordu. Fransızlar İlarion Makariopolski (1812-1875) gibi Bulgar milli hareketinin etkili isimleriyle 1840'larda ilişkiye geçmişlerdi, ama Katolikliği savunacak, doğrudan Fransız nüfuzunu artıracak bir aracı isim bulamamışlardı. Bu bağlamda, 1855 yılında Dragan Tsankov'un Saint Benoit Kilisesi'nde Katolikliğe geçmesi⁴⁰ kritik bir gelişmeydi. Dragan Tsankov gibi bir yerli entelektüelin misyona katılımı, Fransız faaliyetlerinin başarısı ve Rus propagandasının benzer bir etki uyandırması açısından oldukça işlevseldi.⁴¹ Polonyalıların Rusya karşıtlığı, Tsankov'un İstanbul'a gelişi sonrasında yaptığı kültürel ve politik analizler üzerinde etkili olmuştu.

Tsankov'un genel yaşam çizgisine bakıldığında, Kırım Savaşı sonrasında Rusya'nın eski yönlendirici güce bir daha sahip olmayacağına yönelik bir inancın onu yönlendirdiği söylenebilir. Burada Rusya'nın Ortodoksları birleşik tutarak dini liderliği elde etme stratejisini sürdürmesinin, dolayısıyla Bulgarların milli varlıklarını ifade etme yolunda büyük bir engel olarak gördükleri Grek ruhbanından yana tavır almasının

³⁷ Fransız Devrimi'nin Bulgar milliyetçi-ihtilalci hareketi üzerindeki fikri etkilerinin Komünist dönem bilimsel-edebi stiline uygun bir biçimde de olsa ortaya konduğu yazı için bkz. Ljuben Berov, "L'influence des Idées de La Revolution Française sur la Pensee Sociale et Politique en Bulgarie au XIXe et au Debut du XXe Siecle", *Études Balkaniques*, Sayı 3, 1988, s. 11-23.

³⁸ Voillery, *a.g.m.*, s. 33; Armanet, *a.g.m.*, s. 358.

³⁹ Ognjana Mazdrakova-Cavdarova, "The Political Struggle of the Bulgarian People for Legitimate National Representation (1840s-1860s)", I, *Études Balkaniques*, Sayı 1, 1996, s. 65-68.

⁴⁰ Tonço Jeçev, *Bılgarskiyat Velikden ili Strasite Bılgarski*, İzdatelstvo na TSK na DKMS, Sofya 1975, s. 110.

⁴¹ Voillery, *a.g.m.*, s. 37-38.

Tsankov'un bu dönemdeki politik-stratejik yönelimleri üzerinde tesiri olmuştu. Tsankov ihtilalci yöntemlerin Bulgarları zor durumda bırakacağına inanmıştı. Bu noktada Batı'nın artan nüfuzundan faydalanmanın ve asgari zararlar Bulgarların milli hüviyetini net çizgilerle tasdik ettirmenin bir yolu da Fransa'nın ve Roma Katolik Kilisesi'nin koruyuculuğundan faydalanmaktı.

Tüm bunlara rağmen, Tsankov ile Rusya'daki Slavcılar ve Bulgar bağımsızlık hareketinin liderlerinin arasındaki ilişkiler, Kırım Savaşı sonrası döneminin ilk başlarında çok da kötü değildi. Tsankov, Bulgar Edebiyat Cemiyeti'ni kurarken, Bulgar kökenli Rus dışişleri görevlisi Nayden Gero(1823-1900) ile görüşmüş, cemiyetin kurulması ise Osmanlı karşıtı bir Bulgar milliyetçisi olan Georgi Rakovski tarafından sevinçle, daha sonra Varna konsolosluğunda diplomatik göreve atanacak olan Aleksandr Raçinski ve Rusya'daki Slavofil çevreler tarafından ise memnuniyetle karşılanmıştı.⁴²

Kırım Savaşı sonrası erken dönemde, Balkanlarda ve İstanbul'da meydana gelen gelişmeler görünüşte Rusya'nın aleyhine işleyen bir sürece işaret ediyordu. Ama Rusya büyük bir devletti ve güçlü bir konspiratoryal geleneğe sahipti. Savaşın hemen sonrasında Rus Hariciyesi'nin Yunan kökenli diplomat grubundan Konstantin Bazili "Doğu'nun her yerinde milliyet duygusu uyanıyor, Konstantinopolis rejimine karşı milletler giderek daha da düşmanlaşıyor. Bu da bizim en büyük yardımcımız" diyecekti bir raporunda.⁴³ Bu bağlamda Ruslar Kırım Savaşı'ndan sonra Varna, Tırnova, Mostar ve Vidin gibi yerlerde konsolosluklar açmıştı.

Kırım Savaşı'ndan önce Slavofil çevrelerin Rusya dışındaki Slavlara yönelik ilgisi sınırlıydı, Rus Çarı I. Nikola dahi Kırım Savaşı arefesinde Slavlığın değil Ortodoksluğun hamisi olduğunu savunmuştu.⁴⁴ Fakat Kırım Savaşı'ndan sonra Rus Panslavistleri, Balkanlardaki Rus ajitasyonunun en aktif unsurları haline gelecekti.

Aleksandr Gorçakov'un 1856'da Rusya'nın dışişleri bakanı olarak atanması Panslav faaliyetlerinin desteklenmesi ve hız kazanması açısından kritik bir detaya işaret ediyordu. Birçok Slavofil, dışişleri bakanlığının uzun süre Prusyalı Junkerler tarafından yönetilmesinin ardından bir Rus'un ön

⁴² Kovaçeva, *a.g.e.*, s. 56.

⁴³ Vladilen Nikolaeviç Vinogradov, *Balkanskaya Epopeya Knyazy A. M. Gorçakova*, Nauka, Moskova 2005, s. 54.

⁴⁴ Benedict H. Sumner, *Russia and the Balkans (1870-1880)*, Archon Books, London 1962, s. 60.

plana çıkmasını olumlu bir gelişme olarak nitelemişti. Greko-Ortodoks gelenekten ziyade Slav Ortodoksluğunu öne çıkaran kesimler de Rus hariciyesinde Balkanlar söz konusu olduğunda etkili olmaya başlayacaktı.

Kırım Savaşı'ndan kısa süre sonra uluslararası gelişmeler, Rusya üzerindeki baskının hızla azalmasına yol açmıştı. Örneğin, 24 Haziran 1859'daki kanlı Solferino Muharebesi'yle sona eren ve Fransa'nın da dahil olduğu İkinci İtalyan Savaşı, hem Rusya'nın aradığı manevra alanını genişletmiş hem de peş peşe savaşlardan yıpranan ve Avusturya ile ilişkileri bozulan Fransa ile daha yakın ilişkiler kurmasına imkân tanımıştı.

1860'lar Rusya'ya bağlı Asya Departmanı'nın da aktifleştiği bir dönemdi. Bu bağlamda Panslavizmin en önemli ideologlarından Aleksandr Hilferding'in 1859'da Asya Departmanı'nın başına geçişi kayda değerdi.⁴⁵ Ayrıca, 1861 yılında Panslavistlerin devlet kademesindeki önemli isimlerinden Nikolay İgnatiev (1832-1908), Asya Departmanı'nın direktörü olacaktı.⁴⁶

Yine de Rusya'da Panslav hareketine ilham veren temel güç saray veya hükümet değil, eğitilmiş ve dar bir entelektüel çevreydi.⁴⁷ Gorçakov da Panslavistlerin Balkanlardaki iddialı planlarına karşıydı,⁴⁸ ama onun döneminde Rusya Panslav ajanlarını Balkanlarda ve Osmanlı topraklarında etkin bir biçimde kullanacaktı. Rusya'daki devlet çevreleri ve Panslavistlerin planları farklı olsa da bunların Osmanlılara dair hedefleri arasında uyum vardı. Panslavistler belki tam bir bütünlüğe, iyi tertip edilmiş genişleme ve nüfuz etme planlarına sahip değildi, ama enerjileri ve adanmışlıkları yüksek seviyedeydi, hedefleri de açıktı. Bu da onları Rus emperyal siyaseti açısından belirli bölge ve dönemlerde kullanılır kılmıştı.

Daha 1856 ortalarında, Slav meselesine önem veren Moskova ve St. Petersburg'daki çevreler, Slavlara ve çoğu Osmanlı hakimiyetinde bulunan

⁴⁵ Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1956, s. 65.

⁴⁶ Aslı Yiğit Gülseven, "Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-77)", *Middle Eastern Studies*, Cilt 53, Sayı 3, 2017, s. 337.

⁴⁷ Hans Kohn, *Pan-Slavism: Its History and Ideology*, Vintage Books, New York, 1960, s. 126. Rus Panslavizminin tarihsel geri planı için bkz. Kohn, *a.g.e.*, s. 125-160; Sumner, *a.g.e.*, s. 56-80. Yine Rus Panslavizminin tarihsel gelişimi için bkz. A. N. Pipin, *Panslavizm v Proşlom i Nastoyaşçem*, Knigoizdatelstvo Kolos, St. Petersburg 1913, s. 73-104.

⁴⁸ Sumner, *a.g.e.*, s. 69.

Güney Slavlarına destek için bir özel cemiyetin kurulması gerekliliğinin üstünde durmuşlardı. Moskova'daki İvan Aksakov'un öne çıktığı Slavofil çevre, bu düşüncenin savunucuları arasında başı çekiyordu. Rusya içinde belki de en faal Panslavist Bulgar olan Nayden Gerov da 1856'da Rusya'da gerçekleştirdiği görüşmelerle bu fikrin güç kazanmasında etkili olmuştu. Dolayısıyla Panslavizmin Rusya'daki yükselişi, Bulgar milliyetçi hareketinin tekamülünden ayrı düşünülemezdi. Moskova ve St. Petersburg'daki Slavofil ve Panslavist çevrelerde gelişen tartışmalar, 1858'de Moskova Slav Yardım Cemiyeti'nin kurulmasıyla neticelenecekti. Cemiyetin pratikteki en önemli organizatörü ise daha sonra Varna viskonsülü olacak olan Aleksandr Raçinski'ydi.⁴⁹ Komite, devlete bağlı Asya Departmanı ile doğrudan ilişki içinde olacaktı.⁵⁰

Moskova'daki Slav Yardım Cemiyeti'nin temel hedefi Bulgarlardı.⁵¹ Panslavistler, Bulgarların Fransız ve Alman okullarında eğitim görmesinden büyük rahatsızlık duyuyordu. Bir de bunun üzerine Bulgarlar arasında Uniate hareketinin ortaya çıkışı Rus Panslavistlerini tedirgin etmişti. Bu yüzden 1858'de Moskova Slav Yardım Komitesi'nin kurulma sebeplerinden biri de Bulgarlar arasında yapılan Roma Katolik propagandasına bir karşılık vermektir. Bu bağlamda komite, Bulgarları Konstantinopolis Kilisesi'ne bağlılığın Roma Kilisesi'ne bağlılıktan daha avantajlı olduğuna ikna etme görevini üstlenmişti.⁵²

Kırım Savaşı sonrası, Rusya'ya Bulgar göçlerinin de hızlandığı bir dönemdi. Bu dönemde çok sayıda milliyetçi Bulgar entelektüeli ve genci, Rusya'ya eğitim almaya gidecekti. Bunlardan en ünlüsü, Bulgar milliyetçi hareketinin en parlak düşünce adamlarından Lyuben Karavelov'du. Karavelov dokuz yıl boyunca (1857-1866) Rusya'da kalmış, buradaki yenilikçi düşüncelerden etkilenmişti.⁵³ Bulgar öğrenciler ve Rusya arasında köprü vazifesini ise esasen Odessa'daki Bulgar topluluğu üstlenmişti.

Rusya'nın Bulgarların Fener Rum Patrikhanesi karşıtı tavrına yönelik yaklaşımı olumsuzdu; Rus Dışişleri hem Eksarhlık hareketine mesafeliydi hem de Uniate girişimine karşıydı. Rusya Dışişleri Bakanı Gorçakov'a göre

⁴⁹ Sergey Aleksandroviç Nikitin, *Slavyankie Komiteti ve Rosii v 1858-1876 godah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1960, s. 31-32.

⁵⁰ Nikitin, *a.g.e.*, s. 40.

⁵¹ Sumner, *a.g.e.*, s. 61. Nikitin, *a.g.e.*, s. 37.

⁵² Petrovich, *a.g.e.*, s. 102-103.

⁵³ Aynı yerde, s. 146-147.

Babîâli, Ortodoks gruplar arasındaki çekişmeyi uzatma eğilimindeydi. Osmanlılar hem Bulgarların bir kısmının Uniate hareketine katılarak Rusya'nın onlar üzerindeki etkisinin zayıflamasını, hem de bir kısmının Rum Patrikhanesi'ne bağlı kalması sağlanarak Osmanlı'ya sadakatinin korunmasını hedefliyordu.⁵⁴

Ancak gelişmeler hem Rus Dışişlerinin hem de Osmanlıların geleneksel siyasetlerini icra etmelerini mümkün kılmayacak kadar hızlıydı artık. 3 Nisan 1860'ta İlarion Makariopolski liderliğindeki Bulgar Eksarhlık Hareketi üyeleri, İstanbul'da Fener Rum Patrikhanesi'nden bağımsızlığını ilan etmişti.

Makariopolski ve destekçilerinin Osmanlı otoriteleriyle zıtlığı ve sürgün tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bir dönemde, Dragan Tsankov, 18 Aralık 1860'ta, İstanbul'da Papalığı temsilen bulunan Paolo Brunoni ile birleşme akdini imzalamıştı.⁵⁵ Anlaşmaya göre Bulgar Kilisesi kendi dil ve geleneklerini koruyacak, ancak Roma Katolik Kilisesi'ne bağlı kalacak, Papa'yı da kendi lideri olarak kabul edecekti.⁵⁶ 1 Haziran 1861'de ise diğer devletlerin muhalefetine rağmen Fransız büyükelçisinin çabalarıyla Sultan, bir berat ile Bulgar Katolik Milleti'nin varlığını onaylayacaktı.⁵⁷ Osmanlılar tarafından tanınan Uniate Kilisesi'nin başındaki kişi İosif Sokolski (1786-1879) olacaktı. Sokolski Papa tarafından Nisan 1861'de Başpiskopos olarak kutsanacak ve Papalığın Bulgaristan temsilcisi ilan edilecekti.⁵⁸ Bulgaristan'da, Katolik inancına mensup küçük bir grup hâlihazırda mevcuttu. Fakat Uniate hareketinin güç kazanışı, Katolikler açısından çok daha geniş bir alanı etkileme şansını doğuran ve gözle görülür politik neticeleri olan bir olaydı.

Fransızlar ilk başta Uniate hareketiyle ilişkilerinde dengeli davranmayı yeğlemişlerdi. Ama Roma'yla birleşme akdinden sonra Fransızlar harekete desteğini açıkça gösterecekti. Uniate hareketinin bu

⁵⁴ *Mejdunarodnie Otnoşeniya na Balkanah: 1856-1878 gg.*, (ed.) V. N. Vinogradov, Nauka, Moskova 1986, s. 140.

⁵⁵ İlia Todev, "La France, Le Vatican et Le Réveil National Bulgare" (Frantsiya, Vatikant i Bılgarskoto Vızrajdane), Viktooren Galabert, *Dnevnik (1862-1866)*, Universitetsko İzdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofya 1998, s. XXXVII.

⁵⁶ Macdermott, *a.g.e.*, s. 158.

⁵⁷ Armanet Crescent, "Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)", *Échos d'Orient*, tome 13, n. 81, 1910, s. 102.

⁵⁸ Macdermott, *a.g.e.*, s. 158.

başarısı, Rusya'nın da Bulgar Eksarhlığı'nın kurulmasına karşı olan inadının kırılmasına neden olmuştu. Bulgarların çeşitli dinsel kanallardan Fener Rum Patrikhanesine karşı tepkilerini ortaya koyuşu, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın Mayıs 1860'ta Rumeli'de bir teftiş turuna çıkmasının nedenlerinden biriydi. Bu teftiş esnasında Bulgarların sorunlarına eğilinmesiyle amaçlananlardan biri de Grek ruhbanına karşı Bulgarların duyduğu öfkeyi yatıştırmaktı.

Uniate hareketinin 1860'ta kat ettiği aşama ve özellikle Rusların daha fazla ilgisini çekmesi, Dragan Tsankov'un da daha tanınır bir politik figüre dönüşmesine sebep olmuştu. Dragan Tsankov esas ününü bir yayıncı ve gazeteci olarak kazanmıştı. Tsankov'un yayıncılığa başladığı dönemde, imparatorlukta Bulgar yayıncılığı çok zayıftı. İlk Bulgar dergisi olan *Ljuboslovie* 1844'te İzmir'de yayın hayatına başlamıştı; ama Bulgar yayıncılığının merkezi İstanbul olacaktı. Fakat bu yayıncılık faaliyetlerinde Bulgarlar, Osmanlı yönetiminin baskısının yanı sıra Grek ruhbanının aleyhte faaliyetleriyle de karşılaşacaktı. Bu noktada özellikle émigré Bulgar entelektüellerinin milli yayınlarını geliştirmelerinde Eflak ve Sırbistan göreceli bir özgürlük ortamı sunmuştu.⁵⁹ Bu politik ortamda, İstanbul'da Tsankov'un rakibi, *Tsarigradski Vestnik* (1848-1861) gazetesini çıkaran ve Rusya'yla yakın ilişki içinde bulunan Aleksandr Ekzarh'tı. Böyle bir ortamda Uniate hareketini ve Bulgar kültürel davasını savunma amacıyla Tsankov *Bilgariya* (1859-1863) gazetesini çıkarmaya başlayacaktı.⁶⁰

Patrikhane ve müstakil Bulgar Ortodoks Hareketi, *Bilgariya* gazetesinin siyasi polemiklerinin hedefindeydi. Özellikle, 3 Nisan 1860 İlarion önderliğinde Bulgar Eksarhlık hareketinin yaptığı çıkış *Bilgariya*'nın sert yayınlarına uygun bir zemin hazırlamıştı. Gazetede Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinden haberler paylaşıyordu ki bunlar pek çok defa Grek din adamlarının görev istismarlarına dair şikayetleri içeriyordu. Nayden Gerov'a göre bu yazıların bazıları Tsankov'un öğrencileri tarafından Bulgaristan'ın çeşitli yerlerinden gönderiliyordu, fakat çoğunluğu gazetenin editoryal ofisinde kaleme alınıyordu.⁶¹

Yine *Bilgariya*, Bulgar okullarının Grek kültürel ve dinsel vesayetinden kurtulup güçlenmesi ve yaygınlaşmasının savunucusuydu.

⁵⁹ Billig, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁶⁰ *Bilgariya* gazetesine ilişkin genel bilgiler için bkz. Hüseyin Mevsim, "Bulgarlar Arasında Katolik Propagandası Yapan Bir Gazete: *Bilgariya* (1859-1863)", *Kebikeç*, no.50, 2020, s. 247-258.

⁶¹ *Dokumenti za Bilgarskata İstoriya*, s. 99.

Tsankov ve destekçilerine göre bir Bulgar kültürel uyanışı gerçekleşecekse bu Rus patronajı altında hayata geçmemeliydi, Bulgar yeniden doğuşunun kültürel-siyasi kaynakları Fransa ve Batı Avrupa olmalıydı.

Tsankov bu dönemde, *Tsarigradski Vestnik*'i Rusya'yla ve Rus konsolosluğuyla iş birliği yapmakla itham edecek kadar cüretkâr bir dil kullanmaktan çekinmemişti. Tsankov'a göre *Tsarigradski Vestnik*'in yaklaşımı önde gelen Bulgar tüccarları ve çorbacıların tavrıyla bir uyum içindeydi ve A. Ekzarh (1810-1891) bu nedenle Bulgar entelektüel çevreleri tarafından Rum Patrikhanesine kendini satmakla itham edilmişti.⁶² Fakat Tsankov, Ekim 1860'ta Belgrad'da *Dunavski Lebed*'in yayınlanmaya başlamasıyla çok daha zorlu bir siyasal rakiple karşı karşıya kalacaktı.⁶³ Osmanlı egemenliğine açıkça karşı çıkan Rakovski, Ekzarh'tan daha etkiliydi ve polemik yeteneğine sahipti. *Dunavski Lebed* (1860-1861), Paris'teki Bulgar öğrencileri tarafından dahi okunuyordu ve dağıtımı Avusturya posta servisi tarafından yapılıyordu.⁶⁴

Tsankov'un faaliyeti ve Bulgarlar üzerinde artan etkisi, o dönemde Filibe'de Rusya Viskonsülü olan Nayden Gerov'u, bu konuda bir çözüm arayışına yöneltmişti. Gerov, Tsankov'un yönünü değiştirebileceğine inanıyordu. Ona göre, Tsankov'u yönlendiren şey onun milliyetçiliği ve Yunan nefretiydi, bu anlamda *Bilgariya*'yı yayınlanamayacak duruma getirmekten çok Tsankov'a odaklanılmalıydı.⁶⁵ 1859'da Gerov, hem diğer ülkelerin konsolosluklarının Balkanlar'da daha aktif hale gelmesiyle hem de Katolikliğin giderek güç kazanmasıyla Rusya'nın güç kaybettiği konusunda uyarıda bulunmuş, Rus otoritelerinin Bulgar siyasetinde bir revizyona gitmesi gerektiğini ima etmişti.⁶⁶ Nayden Gerov, zayıf bir *Tsaregradski Vestnik* karşısında, *Bilgariya*'nın yaptığı haberlerin Rusya aleyhine sonuçlar doğuracağı yönünde Rus Büyükelçisi Lobanov-Rostovskii'ye uyarıda bulunmuştu.⁶⁷

⁶² Billig, *a.g.e.*, s. 36.

⁶³ Bu tartışmaya dair özlü bir yazı için bkz. Krzysztof Popek, "Między "Jarzmem Fanariockim" A "Jarzmem Jezuickim", Polemiki Wokół Bułgarskiej Kwestii Cerkiewnej Między Periodykami "Bułgaria" A "Dunajski Łabędź", W Latach 1859-1861", *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXII/2, Poznań, 2015, s. 55-74. Yine Rakovski'nin Uniat hareketiyle, mücadelesi, polemik ve onlara dair eleştirileri için bkz. Ječev, *a.g.e.*, s. 135-149.

⁶⁴ Billig, *a.g.e.*, s. 43.

⁶⁵ *Dokumenti za Bilgarskata İstoriya*, s. 94.

⁶⁶ Aynı yerde, s. 99-100.

⁶⁷ Nayden Gerov'un Lobanov-Rostovskii'ye gönderdiği 8 Şubat 1861 tarihli mesaj, *Dokumenti za Bilgarskata İstoriya*, s. 220-221.

Gerov'un endişelerini doğrular bir biçimde, *Bulgariya* kendi basımevine ve iyi bir editöryal kadroya sahipti. Bu ekipte, Tsankov'dan sonra en önemli isimler Petko Slaveykov ve Todor İkonomov'du. Fransız ve Katolik yanlısı *Courrier d'Orient* gazetesinde çalışan Lazarist rahipler de isimleri resmen geçmese de *Bulgariya*'yı çıkaran ekipte yer alıyordu. Basımevi, mekânsal bir sorun da yaşamıyordu ve İstanbul'daki Saint Benoit Lazarist Manastırı'nda bulunuyordu. Tüm bunlara rağmen Tsankov, gazetenin yayını düzenli olarak finanse etmede büyük zorluklar yaşamıştı. Bulgar Katoliklerinin dini lideri olarak görülen İosif Sokolski'nin 1861'de yurt dışına kaçmasıyla, Uniate hareketi büyük taraftar kaybı yaşamıştı. Hatta bu bu kaçışta önemli bir rol oynayan ve 1861 Eylül'ünde Tsankov'u gazeteyi kapatıp İstanbul'u terk etmeye ikna eden Petko Slaveykov (1827-1895), daha sonra Tsankov'a Rusya Büyükelçiliği'nin maddi yardım teklifini iletmışti. Ama 1862'de Tsankov, Katoliklerin maddi desteğiyle gazeteyi tekrar çıkarmak üzere İstanbul'a dönmüştü. Ancak nihayetinde, Bulgaristan Katolik Propaganda Komitesi hem parasal sıkıntılar nedeniyle hem de Tsankov ve arkadaşlarının dini gayelerden ziyade milliyetçi bir ruhla hareket ettikleri gerekçesiyle *Bulgariya*'yı kapatma kararı almıştı.⁶⁸

Tsankov'un ve Uniate hareketinin etkisizleştirilmesinin arka planında İstanbul ve çevresindeki Rus Hariciyesi ekibi bulunuyordu. Rusya'nın Filibe Viskonsülü, Bulgar kökenli Nayden Gerov'un Bulgarlar üstündeki etkisinin artması ve Uniate hareketine karşı mücadele yürütmesi, bu süreçte belirleyici bir rol oynamıştı. Gerov, Petko Slaveykov ve bazı Uniate liderlerini parasal imkanlar vasıtasıyla yanına çekmişti.⁶⁹ Nayden Gerov'un yönettiği ve Petko Slaveykov'un ana araç olarak kullanıldığı plana göre, Dragan Tsankov ve Vakkidov Uniate hareketinden uzaklaştırılacak, *Bulgariya* gazetesinin de yayını durdurması sağlanacaktı⁷⁰ ki bu hedefte büyük ölçüde başarıya ulaşılmıştı.

Ruslar 1862'de Tsankov'u *Bulgariya*'yı çıkarmamaya yayımlamaktan vazgeçirmeye çalışmış, hatta İstanbul'da kendi çıkarmayı planladıkları Bulgar gazetesine editör olarak düşündükleri isimlerden biri olarak Tsankov'un da ismini değerlendirmişler, ama onu *Bulgariya*'yı bırakmaya

⁶⁸ Billig, *a.g.e.*, s. 28-30.

⁶⁹ Thomas A. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, Garland Publishing, New York, London 1987, s. 342.

⁷⁰ *Îz Arhivata na Nayden Gerov, Kniga II*, (ed.) T. Pañçev, Bılgarskata Akademiya na Naukit, Sofya 1914, s. 262-264.

ikna edememişlerdi.⁷¹ Ancak Tsankov gazeteyi bir süre sonra devretmek zorunda kalacaktı. Tsankov'un bu yayıncılık tecrübesinin yansımalarına onun Tuna vilayet gazetesi deneyiminde de rastlanacağını belirtmek abartılı olmayacaktır.

Tsankov'un ve Uniate hareketinin etkisinin azalmasının içsel sebepleri de vardı. Sokolski'den sonra, Latin geleneğine bağlı veya Bulgar olmayan adaylar öne çıkmış, bu çekişmelerin yaşandığı dönemde milliyetçi saikleri güçlü olan Tsankov, Uniate içindeki eski pozisyonunu yitirmişti.⁷² Rutenyalı bir Leh olup Bulgarca bilmeyen François (Franciszek) Malczynski'nin, başrahipliğe atanması dahi düşünülmüştü Paolo Brunoni tarafından.⁷³ 1865'te bir Bulgar olan Rafael Popov (1830-1876) İstanbul'daki kilisenin başına atanacaktı. Ancak Rafael Popov atanana kadar kilisenin başpiskopos koltuğu boş kalmıştı. Popov atandıktan sonra ise kiliseye bağlı Bulgar sayısı azalmıştı; 1865'e gelindiğinde Edirne'de kiliseye mensup yaklaşık 700 kişi bulunuyordu.⁷⁴ Yine Tsankov'un, İtalyanlara ve Eflak'a yardım elini uzatan Napoleon III'ün Bulgarlara da himmet edeceğine yönelik beklentisi boşa çıkmıştı.⁷⁵ Tsankov, Victorin Galabert (1830-1885) gibi Katolik misyonunun bazı önemli isimleri tarafından da pek sevilmiyordu. Galabert'e göre Tsankov bir entrikacıydı ve İstanbul'dan derhal uzaklaştırılmalıydı.⁷⁶

Bu dönemde, Bulgaristan'daki Protestan misyonerler de buradaki çalışmalarında başarı sağlayamamıştı.⁷⁷ Çünkü Bulgarların davası dini değil, milliydi. Ayrıca Bulgarların Rum ruhbanına karşı tavırları, klasik dinsel otoriteye karşı bir sekülerleşme eğiliminin de izlerini taşıyordu.

⁷¹ Sava Filaretov'un İstanbul'dan Naiden Gerov'a gönderdiği 29 Mart 1862 tarihli mesaj, *Îz Arhivata na Nayden Gerov*, s. 600.

⁷² Todev, *a.g.m.*, s. XXXIX.

⁷³ Viktoren Galabert, *Dnevnik(1862-1866)*, Universitetsko İzdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofya 1998, s. 53.

⁷⁴ Jaroslaw Rubacha, "Bulgarians and Bulgaria in the Last Quarter of the Nineteenth Century in the Publications of Jan Grzegorzewski (culture, population, economy)", *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, Cilt 51, Sayı 1, 2016, s. 32.

⁷⁵ Todev, *a.g.m.*, s. XXXVII.

⁷⁶ Galabert, *a.g.e.*, s. 85,125.

⁷⁷ Leften Stavros Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Rinehart, New York 1958, s. 373.

Yine 1865 itibariyle artık İstanbul'da Nikolay İgnatyev gibi etkili taktikler geliştiren güçlü bir diplomat vardı.⁷⁸ İgnatyev, Ortodoks kilise birliğini muhafaza etme amacını korumakla beraber, Bulgarların ayrı bir cemaat olarak tanınması için İstanbul'da çaba göstermiş ve 1870'te Eksarhlığın kabulüyle neticelenecek sürece büyük katkıda bulunmuştu.⁷⁹

Neticede Uniate Hareketi ve Tsankov, 1865 tarihi itibariyle Osmanlı yönetimine yakın olmalarına rağmen başarısızlığa uğramıştı.

3. Dragan Tsankov'un Panslavizm Raporu Üzerine Değerlendirme

3.1. Mektubun İçeriği

Dragan Tsankov'un raporu, Panslavizm meselesine dair Osmanlı Arşivi'ndeki ilk değerlendirmelerden biri olarak kabul edilebilir. "Rapport sur le Panslavisme en Bulgarie" başlıklı mektup, 3 Mart 1860 tarihli olduğu halde, raporun yazılmasına neden olan olay, 10 Ocak 1860'ta Tsankov'un Hariciye Müsteşarı Kabuli Efendi ile yaptığı görüşmedir. Bu yüzden iki olay arasındaki müddet dikkate alındığında bu mektubun yazılmasının ana amacının sadece *Bilgariya* gazetesinin çizgisini müdafaa etmek olmadığı anlaşılabılır. Mektupta yalnızca Rusya ve Panslavistler değil, Sırbistan da hedef alınmaktadır. Tsankov'un bu mektubu kaleme almasındaki ana amaç, kendini suçlamalara karşı savunmaktan ziyade, Osmanlı hükümetini Panslavizme, Rusya ve Sırbistan'a karşı yürüttüğü eğitim ve gazetecilik faaliyetlerini desteklemeye ikna etmektir.

Tsankov mektup-raporun girişinde Sansür Bürosu Müdürü olarak tarif ettiği, aslen Polonyalı bir soylu olan Matbuat Müdürü Sefels de Soldenhoff'un Hariciye Nezareti Müsteşarı Kabuli Efendi'yi ziyaret etme emrinin bulunduğu bir mektubun 10 Ocak 1860'ta kendisine ulaştığını belirtir. Bunun üzerine derhal Babıali'ye talimatlarını almak üzere Kabuli Efendi'yi görmeye gider. Tsankov'un aktardığı kadarıyla Sefels'in de hazır bulunduğu görüşmede Kabuli Efendi, Ortodoks dinine ve dost hükümetlere

⁷⁸ Frazee, *a.g.e.*, s. 246. İgnatyev'in İstanbul Büyükelçiliği yıllarına dair yazılmış en kapsamlı eser için bkz. Özhan Kapıcı, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Özden, Ankara 2013.

⁷⁹ İgnatyev'in Bulgar Eksarhlık Hareketiyle ilişkileri ve Eksarhlığın kuruluşunda oynadığı rol için bkz. Thomas A. Meininger, *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, University of Wisconsin, Madison 1970.

saldırıları yüzünden Tsankov’la ilgili çok yerden kendilerine şikayetler geldiğini belirterek, gazeteyi çıkarma aşamasında imzaladığı talimatları kendisine hatırlatmış ve Tsankov’un faaliyetlerini durdurma tehdidini savurmuştu. Kabulî Efendi, Grek veya Bulgar propagandası ile ilgili herhangi bir sorun işitmek istemediğini de ifade etmişti. Aleksandr Ekzarh’ın da faaliyetlerini birebir takip eden bir görevli olarak Sefels, bu açıklamaların ardından, Tsankov’un daha önce sadece bir kere Matbuat Müdürlüğü’ne çağrıldığını ve talimatlara uyduğunu Kabulî Efendi’ye söylemişti.

Görüşmeye dair hatırladıklarını aktardıktan sonra, Tsankov mektubunda nasıl bir vaziyette çalışmalarına devam ettiğini, Rusların neden kendisini hedef aldığını izah ederek kendini müdafaa etmişti. Ona göre matbaasının Saint Benoit’da bulunması dahi Panhelenistlerin ve özellikle Panslavistlerin her gün yönelttikleri iftira ve hakaretlerin sebebiydi. Kendisi Panslavistlerin cazip tekliflerine karşı inatla eski teçhizatla yayın faaliyetine devam ediyor, Osmanlı Devleti’ne karşı sadakatini koruyordu.

Tsankov, Rus Büyükelçiliği Sekreteri Novikov’un tavsiye ve tekliflerini aklında tuttuğunu, yine onun bir randevu çağrısı için kendisine gönderdiği bir mektubu sakladığını, bu randevuda Babıali’ye bağlılığı nedeniyle onun hücumuna uğradığını iddia etmişti. Yine bu dökümana ek olarak, Kırım’daki Greko-Slav lejyonunun eski komutanı ve Panslav cemiyetinin tanınmış temsilcisi olan Raçinski’nin kendisine gönderdiği bazı mektupları sakladığını belirtmişti. Raçinski, yakın zamanda Varna’ya Rus konsolosluğuna atanmıştı ve 1860 itibarıyla İstanbul’da yaşıyordu.

Tsankov’un iddiasına göre, Rus diplomatik görevlileri matbaasını başka bir yere taşıyıp Bebek’e gelen genç Bulgar öğrencilere daha fazla Bulgarca ders vermemesi konusunda kendisine ısrar etmişti. Hatta Novikov, Tsankov’a yeni bir matbaa kurabilmesi için ne kadar meblağa ihtiyaç duyduğunu sormuştu. Raçinski, Tsankov’u Büyükdere’deki Rus Büyükelçiliği’ne de götürmüştü. Tsankov’un deyimiyle, aslen Bulgar olan ama Rusya’dayken Slavlaşmış Nayden Gerov, Bulgaristan’daki Rus faaliyetlerini yürüten en önemli Rus görevlilerdendi.

Ruslar, Tsankov’un matbaasına, gazetesine ve Bebek’teki öğrencilerine karşı entrikalara girişmişler, bu entrikalarda da artık Osmanlı tebaasından olmayan Bulgar tüccarları öne çıkarmışlardı. Tsankov bu entrikaların organize edilmesinde *Tsaregradski Vestnik* gazetesinin yayıncısı Aleksandr Ekzarh’ı sorumlu tutuyordu. Ruslar, Tsankov’un düşmanlarını

sadece tüccarlar arasından devşirmiyordu; bu faaliyeti okul müdürlerine, Çorbacılar kadar yaymışlardı. Bunlara Tsankov'un matbaasının bastığı kitaplar ve gazetesine karşı propaganda yapıyorlardı.

Tsankov, Rus General Bahmetev⁸⁰'in gönderdiği ve Raçinski tarafından Bulgarcaya çevrilmiş bir mektubu gördüğünü, bu mektupta Bahmetev ve Raçinski'nin İstanbul'daki Bulgar dergisinin (Tsankov burada *Bilgarski Knijnitsi*'yi kastediyor) yayın kuruluna Avrupa meselelerini tartışmalarını, sadece Slav meselelerine odaklanmalarını önerdiğini iddia etmişti. Tsankov, derginin kontrolünün Burmov'a⁸¹ geçmesinin durumu daha da kötüleştirdiğini düşünüyordu. Tsankov'un aktardığına göre Kiev Teoloji Okulu mezunu Burmov, Rus Büyükelçiliğinde kendisine bilimsel makaleler yazan bir kişi olarak takdim edilmişti; ama *Tsarigradski Vestnik*'te imzalı veya imzasız yayınlanan çok sayıda makalesinde Panslavizmin dinsel etkisini arttırma amacıyla yaydığı hatalı tarihsel bilgileri savunmuştu. Tsankov, tüm bunlar olurken Müsteşar Kabuli Efendi'nin durumdan habersiz olduğunu ve kendisini şikâyet edenlerin Ruslar veya Rus yanlıları olduğunu ima ediyordu mektubunda. Kabuli Efendi'nin 'Grek veya Bulgar propagandasına dair bir şey duymak istemiyoruz' ifadesini mektubun kalanında ironiye dayanan bir anlatımla eleştiriyor ve Rusya'nın Bulgarlara bu kadar dini objeyi ve kitabı neden dağıttığını sorguluyordu.

Tsankov'un iddiasına göre Raçinski'nin Tsankov'u Rusya'nın tarafına çekmek istediği dönemde, Aleksandr Ekzarh Prens Lobanov'dan bir emeklilik maaşı talebinde bulunmuş; ancak Ekzarh'ın talebi, Rusya'dan gelen para ve dini nesnelerin doğru kullanılmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Rus hükümeti Ekzarh'tan memnun değildi.

Tsankov'un aktardığına göre Rus ajanları kitap ve dini obje dağıtımında İngiltere, Fransa ve Avusturya'yı örnek aldıklarını açıkça söylüyorlardı. Ancak Tsankov, Avusturya ve Fransa'daki durumun aksine, Rusya'da imparatorun aynı zamanda dinin de reisi olduğunu belirtmişti. Buna göre, Avusturya ve Fransa'da Katoliklerin dini lideri imparator değil, Roma'daki Papa'ydı. Rusya'da imparator hem sivil hem de dini otoriteyi elinde tutuyordu. Bu yüzden, Babıali, Katolikler tarafından yürütülen faaliyetleri dini sempati kazanmaya yönelik bir girişim olarak

⁸⁰ Aleksey Bahmetev (1798-1861), 1860-1861 döneminde Moskova Slav Yardım Komitesi'nin başındaki kişiydi (Gülseven, *a.g.m.*, s. 338).

⁸¹ Todor Burmov (1834-1906), Bulgaristan'ın ilk başbakanıdır.

değerlendirirken, Rusların yürüttüğü benzer eylemleri dinsel-siyasi propaganda olarak ele almalıydı. Rus propagandasına karşı çıkmayan herhangi bir hükümet ise Polonya'nın uğradığı akıbete razı olmalıydı.

Tsankov'un ifadesiyle Slav halkları genellikle eğitimsizdi ve medenileşmemişti; bunların dini prensipleri ise muğlak bir biçimde formüle edilmişti. Ayrıca Slav halkları, idari ve dini otorite ayrımını fazla yapamıyordu. Diğer Avrupa devletleri din ve yönetim arasındaki ayrımı vurgularken, Rusya Slavların içinde bulunduğu bu durumu gayet iyi biliyor ve bu karışıklıktan en etkili ve yıkıcı sonuçları elde etmek için faydalanmaya çalışıyordu.

Rusya, Bulgarların Odessa, Kiev, Moskova ve St. Petersburg gibi Rus şehirlerinin dışında eğitim almasından son derece rahatsızdı. Uzun zamandır Rus dış siyaseti, Bulgaristan'ı ileri mevzilerinden biri olarak değerlendiriyordu. Bu nedenle, Ruslar genç Bulgarları Rusya'ya getirmeyi, onları kendi amaçları doğrultusunda eğitmeyi, kendi ajanlarına dönüştürmeyi ve Panslavizme katkıları boyutunda ödüllendirmeyi hedefliyordu. Bu öğrenciler Bulgaristan'a döndüklerinde, kendileri ve açacakları okullar için para ve yardım istediklerinde, yapacakları şey sadece okullarını Odessa ve Kiev'deki merkezi okullara bağlamaktı. Diğer yandan, genç Bulgarlar Rus okullarındaki düzene uyum sağlamakta zorluk çektikleri için onlara Odessa ve Kiev'de özel yurt tahsis edilmişti. Bu programın denetimiyle ilk başta Georgi Rakovski görevlendirilmişti. Daha sonra bu görev, önceden Silistre kuşatması esnasında Rus ordusuna bağlı bir casus olarak çalışmış, halen Odessa gümrüğünde görevli bulunan Palauzov'a⁸² verilmişti. Bu iki yere ek olarak, yaklaşık bir düzine öğrenci de özel bir yerde eğitim görüyor ve Liberal Panslav komitesinden para yardımı alıyordu. Tsankov'a göre Rus ajanları tarafından Odessa ve Kiev'e götürülen bu gençlere Moskova ve Petersburg'daki Bulgar öğrenciler eklendiğinde, Bulgaristan'da bulunan ve az veya çok Rusya'ya adanmış, Panslavizme bağlanmış okul yöneticileri, eğitimciler de hesaba katıldığında Türkiye'deki Rus propagandasının moral bozucu etkisinin ulaştığı nokta ortadaydı. Tsankov, İstanbul'da Bulgar edebiyat cemiyetini bu propagandaya karşı mücadele etmek için kurduğunu iddia etmişti. Bu cemiyetin faaliyetleri de Rusya'dan ve Sırbistan'dan gelen yayınların zehirleyici etkisiyle mücadele amacını taşıyordu. Bu camianın üyeleri arasına ayrılık tohumları ekmek için Rusya, İlarion'un piskopos makamına yükseltilmesini Grek Patrikhanesi'nden ısrarla talep etmiş ve

⁸² Nikolay Palauzov (1821-1899).

bunda da başarı kazanarak Bulgarları etkilemişti. İlerleyen aşamada, Ruslar Tsankov'un edebiyat cemiyetinden uzaklaştırılmasında başarı kazanmış, kendi çıkardığı *Bulgarski Knijnitsi* ile de onun bağıni kopararak derginin basım işini Aleksandr Ekzarh'ın üstlenmesini sağlamışlardı.

Fakat Tsankov'a göre, Osmanlı ülkesindeki Slav propagandasını yürüten tek odak Rusya değildi. Sırp propagandası, Rusya'dan daha yakın bir yerden yürütüldüğü için, Rus propagandasından bile daha tehlikeli olabilirdi. Tsankov, daha önce Niş Sancağı'nın çok olumsuz durumuna dair bilgileri Babıali'yle paylaştığını, bu ihmal edilmiş bölgede yaşayan insanların, Sırbistan'dan gelen vaat ve önerilere açık olduğunu ifade etmişti. Ona göre Sırp propagandası söz konusu olduğunda Osmanlı hükümeti dört noktaya dikkat etmeliydi. Bunlar haftada üç kez basılan ve Bulgaristan'daki okullara kolaylıkla gönderilen Sırp gazetesi, yine herhangi bir engelle karşılaşmadan Bulgar okullarına gönderilen bol miktarda kitap, Sırp hükümetinin genç Bulgarları Belgrad'da eğitim almaya teşvik çabası ve Bulgaristan'a okullar açmak amacıyla gelen Sırlardı.

3.2. Değerlendirme

Dragan Tsankov'un mektubu, Osmanlı döneminde Bulgaristan'daki siyasi ve ideolojik dinamiklerin ayrıntılı bir ifadesidir. Tsankov'un bu mektup vasıtasıyla yaptığı şey, Osmanlı hükümetine Panslavist propagandanın ne kadar ciddi bir mesele olduğunu anlatmak ve bu bağlamda, kendisinin Osmanlı İmparatorluğu içinde sadık bir Bulgar topluluğu oluşturma çabalarını desteklemesi için çağrıda bulunmaktır. Tsankov burada bir dinsel tartışmaya girerek, Rus etkisine girmeye müsait Ortodoksluktan ziyade Katolik mezhebine bağlı bir Bulgar cemaatinin Osmanlı İmparatorluğu açısından daha avantajlı bir seçenek olduğu mesajını iletmeye çalışır.

Raporda anlatılan olaylarla tarihi gerçeklik arasındaki paralellikler göze çarpar. Hariciye Müsteşarı Kabuli Efendi'nin tepkisi, özellikle son aylarda *Bilgariya*'nın Rusya aleyhine yaptığı ve 1859'un son aylarında giderek artan bu tür yayınlara yöneliktir. Bu dönemde *Bilgariya*'nın satırlarındaki Rus karşıtı ve anti-Ortodoks ton koyulaşmıştı. *Bilgariya*, Rusları Moskovit olarak adlandırıyordu. Rusya'ya yakın Bulgar eylemcileri de "Moskovit" yani Moskovalı sıfatıyla tanımlayarak tariz ediyordu.⁸³

⁸³ *Bilgariya*, 17 Ekim 1859, nr. 30, s. 3: *Bilgariya*, "Narodni Dokumenti", 24 Ekim 1858, nr. 31.

Bilgariya, *Tsarigradski Vestnik*'in editörü Aleksandr Ekzarh'ı, Moskova Kilisesi'nin görüşlerini tereddütsüz benimsemek ve risalelerinde Bulgarlara karşı kullanmakla itham etmişti.⁸⁴

Bilgariya'ya göre Grekler ve Moskovitler dini meseleler söz konusu olduğunda kibirliydi. St. Petersburg'daki Sinod (Kilise Meclisi) aslında başlangıçta Papa'ya bağlıydı, ama sonradan bir ikilik yaratmıştı, bu gelişme hem yeni hem de Anti-Hristiyandı. Moskova Kilisesi sürekli olarak bu ayrılığı körüklüyordu. Bu kilise, Fener Rum Patrikhanesi-Osmanlı İmparatorluğu ilişkisindeki benzer bir biçimde Rus İmparatorluğu açısından da bir spiritüel vebanın kaynağıydı.⁸⁵ Aslında tüm ritüellerin ve kilise hiyerarşisinin düşmanı Latinler değil, İznik İnancı'nı iki noktada değiştiren Moskovitler ve Fenerlilerdi.⁸⁶

Bilgariya, Edirne Konsolosu Stupin ve Bulgaristan'daki Rus görevlilerini, Bulgarların eğitim meselelerine müdahale etmekle, liyakatsiz öğretmenleri desteklemek ve onlar lehine kamuoyu oluşturmakla itham etmişti.⁸⁷ Yine *Tsarigradski Vestnik*'in, Varna Konsolosu olduktan sonra Raçinski'yi, Bulgaristan'daki manastırlarda eski Bulgar elyazmaları üzerine araştırmalar yapan bir kişi olarak tanıtmamasını eleştirmişti. *Bilgariya*'ya göre Raçinski basit bir araştırmacı değildi, aynı zamanda Ortodoksluğa geçmiş, Leh kökenli eski bir Katolikti. Bu noktada *Bilgariya*, Polonyalıların Moskovitler tarafından nasıl bir dini baskıya maruz bırakıldıkları hususunda yanıltıcı bilgiler verebilecek, aynı zamanda Papalık karşıtı bu kişiye karşı Bulgarları dikkatli olmaya çağırıyordu.⁸⁸

Osmanlılar 1856 Paris Antlaşması'yla ve Islahat Fermanı'yla, Hristiyan sorununu ve ülke içişlerini bir anlamda büyük güçlerin müdahalesine daha fazla açmışlardı. Kırım Savaşı'ndan sonra Suriye ve Balkanlar gibi coğrafyalarda kendini gösteren sorunlar, Osmanlıların Batı ve Rusya karşısındaki konumunu daha da kırılgan hale getirmişti. Bu noktada Osmanlı Devleti, Rusya ile ilişkilerin daha da bozulmaması konusunda hassastı. Büyük ihtimalle bu yüzden *Bilgariya*'nın bu Rus karşıtı yayınlarına müdahale etme gereği duymuştu. Ayrıca, basın hürriyetinin bulunmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda, geleneksel olarak bir sorunun kamuya açık bir

⁸⁴ *Bilgariya*, 24 Aralık 1859, nr. 40, s. 4.

⁸⁵ *Bilgariya*, 14 Kasım 1859, nr. 34, s. 1-2.

⁸⁶ *Bilgariya*, 24 Aralık 1859, nr. 40, s. 1.

⁸⁷ *Bilgariya*, "İzdel na Bl. Raboti", 5 Aralık 1859, nr. 37.

⁸⁸ *Bilgariya*, 19 Aralık 1859, nr. 39, s. 6.

şekilde tartışılması, yetkililer tarafından tartışılmamasına kıyasla daha tehlikeli görülüyordu. Bu nedenle, *Bulgariya*'nın kısmen doğrudan bir dil kullanması rahatsızlık yaratmıştı. Rusya karşıtı yazıların Osmanlı otoritelerini bir noktaya kadar rahatsız etmemesi olağandı; ancak Grek ruhbanına karşı şedid bir anti-propaganda stilini benimsemesi, Osmanlı yöneticilerinin kabul edebileceği bir yaklaşım değildi.

Tsankov'un mektubu, Rus ajanlarının Osmanlı İmparatorluğu içindeki Bulgar meselelerine müdahil olmalarını ve bu meseleler üzerindeki etkisini, Osmanlı arşivi belgelerinin çoğunda rastlanmayacak ayrıntılarla detaylandırmaktadır. Osmanlı arşivinde bulunan döneme ait birçok belgedekinin aksine, Ruslar ifadesinden isim isim kimlerin kastedildiği çok açıktır. Tsankov, Rus temsilciler tarafından kendisine yapılan, editoryal yönünü etkilemeyi ve Panslavist davaya kazandırmayı amaçlayan çeşitli teklif ve istekleri ayrıntılarıyla anlatır.

Tsankov'un raporunda, Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Balkanlarda klasik siyasetinde revizyona giderek eğitim, kültür, ideoloji, din, propaganda gibi yumuşak güç araçlarına ağırlık verdiği ve diplomatik-siyasi faaliyetlerini yumuşak güç üzerinde yoğunlaştırarak mevzi kazanma stratejisi izlediği, bunu yaparken de 1860 itibarıyla ciddi bir zorlukla karşılaşmadığı açıkça görülür. Ülkede eğitim birliğinin bulunmayışı, Kırım Savaşı'yla başlayan süreçte Osmanlıların dışa daha bağımlı hale gelmesiyle büyük güçlerin imparatorluğa kültürel açıdan daha kolay nüfuz etmesi ve en önemlisi Osmanlıların tüm bu yabancı etkiler karşısında idari, eğitsel, ekonomik ve kültürel bir alternatif sunmayışı, bunun başlıca nedenlerindendi.

Tsankov, raporunda Osmanlı'ya yönelik tehditleri sıralarken, konuyu Rusya'yla sınırlamamış, Sırbistan'dan gelen ajanların Bulgarlara nasıl eğitim verdiğini ve dini ve kültürel materyalleri dağıttığını açıklamıştı. Gerçekten de 1860'a kadar Bulgarca yayınlar söz konusu olduğunda, Belgrad'daki devlet basımevi, Viyana ve İstanbul ile birlikte Bulgarca yayınların basıldığı üç büyük merkezden biriydi. Sırbistan'da basılan kitaplar, yasadışı yollarla Bulgaristan'a sokuluyordu.⁸⁹

Raporda Tsankov, Osmanlı otoritelerinin Bulgaristan'da olup bitenden pek de haberdar olmamasından yakınmıştı. 1860 itibarıyla Osmanlı

⁸⁹ James F. Clarke, "Serbia and the Bulgarian Revival (1762-1872)", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 4, No. 3/4, Dec. 1945, s.159-160.

belgeleri incelendiğinde, yabancı güçlerle ilişkiler ele alınırken fazla devlet merkezli bir bakışın konulara yaklaşıma hâkim olduğu, siyasi cereyanlara veya bunlara dair detaylara pek de dikkat edilmediği fark edilir. Osmanlıların, Garibaldicilik gibi akımların mahiyetine ve yaratabileceği etkilere ancak 1861'den itibaren dikkat etmeye başladıkları görülür.⁹⁰ Çünkü Tsankov'un raporunu yazdığı dönemde, Osmanlı devlet ricalinin modern akımlara ve bunların yeni Dünya'daki olası etkilerine dair bilgi ve öngörülerini sınırlıdır. Düşünsel evrendeki bu sınırlılık, Rusya söz konusu olduğunda da kendini gösterir. Rusya uzun zamandır Osmanlılar için uzun zamandır en önemli düşman olmasına rağmen, arşivlerde ve Osmanlı literatüründe Ruslara dair bilgilerin bu dönemde ne kadar yüzeysel kaldığı dikkat çeker. Osmanlı İmparatorluğu Kırım Savaşı'ndan sonra St. Petersburg'da bir diplomatik temsilcilik açmasına rağmen, Rusların Osmanlı topraklarında diplomatik organizasyonlarını kurmada çok daha hızlı davrandıkları ve yerli halkın kültürünü tanıyan veya tanıma çabası içinde olan Aleksandr Raçinski, Nayden Gerov, Konstantin Leontiev⁹¹ gibi entelektüelleri Balkanlardaki diplomatik görevlere atadıkları görülür. Osmanlıların St. Petersburg sefaretine ait belgelerdeki bilgiler ve dönem Rus askeri arşiv belgelerinde Osmanlıların iç vaziyetine ilişkin paylaşılan bilgiler arasındaki farklar, Rus belgelerinin detaylar bakımından çok daha zengin oluşu nedeniyle dikkat çekicidir.⁹² Bu noktada Tsankov'un vurguladığı gibi 1860'a gelindiğinde, Osmanlıların hem Bulgar meselesindeki aktörlerin niteliği ve pozisyonları hem de ülkedeki Rus faaliyetlerine dair bilgileri çok sınırlıdır, tavırları ise bir kayıtsızlığı da içerir.

⁹⁰ Osmanlıların Garibaldicilik meselesine ilk etaptaki ilgilerini örnekleyen belgeler için bkz. BOA, HR. MKT. 376/45(Zabtiye Müşirine ve Seraskerliğe gönderilen 5 Mayıs 1861(24 Şevval 1277) tarihli yazı; Macar ve Leh bazı kişilerin Garibaldicilerin kıyafetleriyle Galata ve Beyoğlu'nda gezdiklerine ve faaliyette bulunduğuna dair 2 Mayıs 1861(21 Şevval 1277) tarihli jurnal), BOA, HR. TO. 161/30 (1861'de Rusçuk'ta tevkif edilen bir Garibaldicinin sorgu raporu).

⁹¹ Rus filozof ve yazar Konstantin Leontiev Balkanlar'daki Osmanlı topraklarında diplomatik görevde bulunduğu süre içinde (1864-1872) bölgedeki idari, kültürel ve zaman zaman ekonomik duruma dair kayda değer bilgiler içeren raporlar kaleme almıştı. Leontiev'in verdiği bilgilerin niteliği, bir Osmanlı ile Rus diplomatı arasındaki ilgi farkını da ortaya koyuyordu. Bu raporlardan bazıları için bkz. Konstantin Nikolayeviç Leontyev, *Diplomatik Mektuplar, Notlar, Raporlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

⁹² İstanbul'daki Rus askeri temsilcisi Topçu Yüzbaşı Franchini'nin 1859'da hazırlattığı (Franchini'nin layihayı sunuş tarihi olarak 20 Haziran/ 2 Temmuz 1859 tarihi görülmektedir) Osmanlı İmparatorluğu'nda kamu eğitimine dair bir layihanın bulunması dahi kayda değerdir (Rossiiskii Gosudarstvenii Voenno-İstoričeskii Arhiv (Rus Devlet Askeri Tarih Arşivi) (RGVIA), Turtsiya, fond 450, delo 60.

Mektubun önemli bir kısmı, özellikle Raçinski gibi ajanların ve Rus elçiliğinin müdahalesi üzerinden bölgedeki Rus etkisini tartışmaktadır. Raporunda, Tsankov özellikle Raçinski'nin eylem ve bağlarını öne çıkarır ki bu tarihsel bir gerçekliğe de işaret eder. Kırım Savaşı görünüşte Balkanlar'da Rus etkisinin azalışına işaret etse de, bu yenilginin sebep olduğu prestij kaybını telafi için Rus diplomatik teşkilatı Osmanlı topraklarında hızlı bir şekilde organize olacak, daha nitelikli ve milliyetçi motivasyonu yüksek temsilciler kritik görevlere atanacaktı. Raçinski ilk tam zamanlı Rus viskonsülü olmuştu Varna'daki. Raçinski'nin diplomatik görevi döneminde, Moskova Slav Komitesi'nin de maddi yardımıyla, Rus destekli Bulgar okullarının açılmasına yönelik girişimler belirgindi.⁹³ Burada yine ilginç olan nokta, Raçinski ile Tsankov'un çok da seyrek olmayan bir temas içinde olduğudur. Hatta Tsankov, Raçinski'nin kendisine aktardığı *Tsarigradski Vestnik*'in editörü Aleksandr Ekzarh ile ilgili ilginç bir bilgiyi paylaşır ve Rusların Ekzarh'tan memnun olmadığını iddia eder. Gerçekten de Naiden Gerov'a göre de *Tsarigradski Vestnik*'in yayınları etkisizdi, editörünün ise tesir kabiliyeti düşüktü. Bu da *Bılgariya*'nın etkisinin artmasına neden oluyordu.⁹⁴ Biraz da bu sebeple, daha önce de belirtildiği üzere Gerov ve Ruslar birçok kez Tsankov'la iletişime geçip onu kendi taraflarına çekmeye çalışmıştı.

Tsankov'un, mektubunda Tsankov'un mektubunda, Rusların Ortodoksluğa yaklaşımının laikliği geri planda bıraktığı ve Balkan ile Slav halklarının içinde bulundukları medeniyet seviyesi nedeniyle din-devlet ayrımını pek kavrayamadığı, bu durumun farkında olan Rusların bunu istismar edebileceğine dair düşüncelerini ortaya koyması, klasik Ortodoksluğa yönelik laikliği savunan bir eleştiri olması bağlamında önemlidir. Bu düşünce, aynı zamanda Katolik Polonyalıların Rus Ortodoksluğu'na karşı görüşlerinin, onun Rusya'nın bir vasıtası olduğunu düşünmelerinin bir yansımasıysa da, bunun arka planındaki asıl problem farklıydı. Bu dönem, hem Uniate hareketinin hem de Eksarhlık hareketinin güçlendiği bir zamandı. Tsankov, içerideki esas rakiplerinin İlarion Makariopolski önderliğindeki Bulgar Eksarhlık hareketi olduğunun bilincindeydi. Buna binaen mektubun bir noktasında Tsankov, İlarion'un piskopos olarak atanırken Ruslar tarafından Bulgarları etkilemek için desteklendiğini belirterek, Bulgar müstakil Ortodoks hareketinin gelecekte

⁹³ Velko Tonev, "Ruskoto Konsultsvo v Varna i Novobilgarskoto Obrazonie", *Bilgarskoto Vizrajane i Rusiya*, (ed.) Dimitar Kosev, Nauka i İzkustvo, Sofya 1981, s. 554-557.

⁹⁴ *Dokumenti za Bilgarskata İstoriya, a.g.e.* s. 93.

Rusya'nın bir vasıtası olabileceğini ima etmiş ve Eksarhlık hareketini Babıali'nin gözünde itibarsızlaştırmayı hedeflemişti. Katoliklerin devlet liderlerine değil Roma'ya bağlı olduğu tezi, Tsankov'un Katolikliğin Osmanlı Bulgarları arasında güçlenmesi gerekliliği düşüncesinin ana dayanak noktasına dönüşüyordu.

Mektubu önemli kılan bir nokta da, yazılışından birkaç ay sonra meydana gelen gelişmelerdi. Bu dönemde Rusya'nın Balkan politikası çok daha iddialı hale gelmiş, bu da Osmanlıları teyakkuza geçirmişti. 20 Mayıs 1860 tarihli sirkülerinde, Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov, Bulgaristan, Bosna ve Hersek gibi bölgelerde durumun vahim olduğunu belirtiyordu. Ona göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun vaatlerine rağmen Hristiyanların durumu giderek kötüleşiyordu ve bu, hem Osmanlı İmparatorluğu hem de genel barış için bir tehdit oluştuyordu.⁹⁵ Gorçakov'un bu genelgesi Rumeli eşrafı ve askerleri arasında paniğe yol açmıştı ve herkes kuzeyden bir Rus hamlesi bekliyordu.⁹⁶ Gorçakov'un sirküleri, birkaç ay sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın meşhur Rumeli Teftişi'ne çıkmasının sebeplerinden biri olacaktı. Ayrıca Derviş Paşa'dan ve St. Petersburg Sefareti'nden, Rusya'nın amaçları, Bulgar meselesi ve sınırlı da olsa Panslavizme değinen bir dizi mesaj, Mayıs-Ağustos 1860 periyodunda Babıali'ye gönderilecekti.⁹⁷ Osmanlılar, Bulgar sorununun büyümesine geç reaksiyon göstermişti.

Panslavistler artık sahadaydı, Asya Departmanı da Bulgar meselesiyle yakından ilgileniyordu.⁹⁸ Tsankov da raporunda, sorunu bağımsız bir Panslavist insiyatiften ziyade Rusya'ya bağlamıştı. Neticede, raporda adı geçen Bulgaristan'daki ve İstanbul'daki Panslavistler, devletten bağımsız bir grup nihilist veya maceracı değildi; birçok kez kendi tercihlerini öne çıkarsalar da doğrudan doğruya Rusya devletine bağlı görevlilerdi. Kırım Savaşı sonrasında içeride otoritenin çözülmesinin hızlanması ve çok sayıda iç ve dış aktörün soruna dahil oluşu neticesinde Bulgar sorununun büyümesi, Rusya'nın sahada daha iddialı hale gelmesi karşısında Osmanlı istihbaratının ve devletin zayıflığı daha açık hale gelmişti. Dini taifelerin

⁹⁵ *Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904*, (ed.) Atanas Schopoff, Plon-Nourrit, Paris 1904, s. 80-81.

⁹⁶ Sava Filaretov'un Sofya'dan Nayden Gerov'a gönderdiği 11 Haziran 1860 tarihli mektup (*İz Arhivata na Nayden Gerov, Kniga II*, s. 551).

⁹⁷ BOA, HR. SYS. 1300/3.

⁹⁸ Asya Departmanı'nın Mayıs 1860 tarihli ve Bulgar meselesine de geniş yer ayıran Osmanlı Balkanlarındaki Hristiyanlara dair raporu için bkz. Les Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), Correspondance Politique, Turquie, cilt 344.

kategorizasyonuna dayanan klasik idarenin yetersizliği ve modern devlet yapılanmasının gerekliliği belirginleşmişti. 1860'tan sonra Polonyalıların ve gayrimüslimlerin devlette yükselişi, bir anlamda Rusya'yla Balkanlardaki mücadelede kullanılacak düzeyde eğitilmiş insan gücüne duyulan ihtiyacın da bir sonucuydu.⁹⁹ Nitekim Tuna vilayeti deneyiminde hem Bulgar devrimcilere, hem Sırlara hem de Rusya'ya karşı yürütülen istihbarat faaliyetlerinde Osmanlılar bu kesimlerden sıklıkla istifade edecekti.¹⁰⁰ 1860'a doğru, Bosna, Bulgaristan ve Sırbistan'da Osmanlılar için çalışacak casuslar bulundurulması zorunluluğu da dile getirilmişti.¹⁰¹ Polonyalılar, özellikle 1860'tan sonra Michal Czajkowski (Mehmed Sadık Paşa) liderliğinde Osmanlı istihbari faaliyetlerinde önemli roller oynamıştı.¹⁰² Bu noktada Dragan Tsankov'un Osmanlı Devleti'nde memuriyete girişi ve aşama aşama bürokraside yükselişi, Tuna vilayeti ve Bulgaristan'da yüksek eğitsel ve idari görevlerde bulunarak Osmanlıların Balkanlardaki gücünü koruma çabasının içinde araçsallaştırılması dikkat çekicidir. Tsankov, Panslavizm üzerine raporunda elindeki bazı otantik belgelerden de bahseder ve Niş'te artan Sırp etkisine dair Osmanlı otoritelerini daha önceden bilgilendirdiğini aktarır. Tsankov'un ve Uniate hareketinin 1860 içindeki yükselişi, Osmanlı Devleti nezdinde itibarının artması, Tsankov ve Osmanlılar arasında Rusya ve Bulgar meselesine ilişkin bilgi alışverişinin de artmış olabileceği ihtimalini gözler önüne serer. Yine 1860'lar, Osmanlıların Rusya'nın yayılma yöntemlerini ve Panslavizmi daha yakından tanımaya başladığı bir dönemdi. Yüksek olasılıkla, Osmanlılar bu dönemde kendi memuriyetlerinde bulunan Dragan Tsankov'un bilgisinden istifade etmişlerdi.

⁹⁹ Osmanlı Arşivi'nde yer alan ve 1858 tarihli olduğu belirtilen, İstanbul'da bir gizli ajan teşkilatı kurulması taslağı şeklinde hazırlanmış bir Fransızca belge dikkat çeker. Belgede yardımcı şef raporörün görevi tanımlanırken, Slav, Rus ve Leh dillerine hakim olması niteliği şart koşuluyordu. Belgeye göre teşkilatın ajanlarının üsleneyeceği bölgeler arasında Kiev, Odessa, Varşova, Lemberg, Krakov, Posen, Prag, Peşt, Viyana, Cenevre, Bükreş, Yaş, Atina, Korfu gibi yerler bulunuyordu ve burada esas amaç Ruslara karşı bir istihbarat ağı kurmaktır. Teşkilat Balkan bölgelerinde de ajanlar barındıracaktı. Belgedeki dil ve Orta Avrupa ağırlığı tasarının Polonyalılar veya bir Polonyalı tarafından oluşturulduğu izlenimini uyandırır. Belge için bkz. BOA, HR. SYS. 1817/1.

¹⁰⁰ Yalçın Murgul, "Kırım Savaşı Sonrası Bulgar Sorunu (1856-1868)", *Doğu Batı, Balkanlar Özel Sayısı*, cilt 2, 2019, s. 36.

¹⁰¹ BOA, A. } MKT. MHM. 171/7.

¹⁰² Özhan Kapıcı, "Siyasi Firarilerden İhtilal Ajanlarına: Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen Nihilistler, Anarşistler, Sosyalistler Üzerine Bazı Tespitler", *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, (ed.) Mikail Cengiz ve Yunus Koç, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2018, s. 152, dipnot 9. Yine konuya dair olan ve Kapıcı'nın yazısında da atıf verilen bir belge için bkz. BOA, HR. SYS. 210/27.

Sonuç

Tsankov'un Panslavizm raporu, Rusya'nın Bulgar meselesindeki ilişkiler ağının kısmi bir haritası niteliğindeydi. Rapor, Tsankov'un Rusya'nın Bulgar siyasetine dair tespitlerini içermekle birlikte, Bulgarların Sırp ve Rumlarla rekabetinin, Polonyalıların Rusya'ya karşı mücadelesinin fikri yansımasının ve Bulgar yalnızlığının izlerini de taşıyordu.

Mektubu önemli kılan noktalardan biri de, Tsankov'un Panslav tehdidinin gerçek boyutlarını Osmanlı otoritelerinden erken fark etmiş olmasıydı. Rus Panslavistleri, ana faaliyet alanı Osmanlı coğrafyası olan, küçük ama operasyonel yetkinliği ve entelektüel seviyesi dönemine göre yüksek bir gruptu. Tsankov haklı olarak bu grubun faaliyetlerini Rusya devletinden ayrı görmüyordu ve Panslavistlerin Rus hariciyesindeki yükselişini Rusya'nın hedefleriyle özdeşleştiriyordu. Kırım Savaşı'ndan sonra Batı'nın daha etkin bir biçimde Osmanlı topraklarına nüfuz edeceği, belki de Balkan topraklarındaki Rus etkisinin azalacağı veya hatırı sayılır bir süre sınırlı kalacağı umulmuştu. Ancak Rusya, Balkan ve Slav siyasetinde zikzaklar çizmemişti; Rus dış siyasetinde bu halklara yönelik hedefler ve tavır hem açık hem de istikrarlıydı. Üstelik, Kırım Savaşı'ndan sonra Balkanlar'daki Rus siyasetinde yumuşak güç unsurları belirgin bir biçimde öne çıkmıştı; bu bağlamda Panslav faaliyetleri son derece işlevseldi.

Tsankov'un raporunu düzenlerken temel amaçlarından biri, Osmanlıların Rus korkusundan istifade ederek Osmanlı otoritelerinden Uniate faaliyetleri için destek almaktı ve bu yöneme Tsankov ilk kez başvurmuyordu. Tsankov'un 1854'te Zıştovi'de bir basımevi açma girişiminde öne sürdüğü belki de en kritik gerekçe, Bulgarların o dönemde kullandıkları eğitim kitaplarının hepsinin Rusya'dan gelmesi ve Bulgaristan'da özellikle yeni nesil arasında kültürel araçlarla artan Rus nüfuzunun oluşturduğu tehditti.¹⁰³

Tsankov, Osmanlıların klasik taifelere ve dinsel gruplara dayalı idare tarzına uygun bir yaklaşımla, Bulgar milliyetçi hareketini Fransa'nın desteğini alarak yeniden konumlandırmak istemişti. Ancak, artık Bulgarlar açısından esas mesele dini değil, milliydi. Amaç, ilk etapta Greklere karşı milli kimliklerinin varlığını tasdik ettirmek, uzun vadede ise Osmanlı

¹⁰³ BOA HR. TO. 418/265 (Dragan Tsankov'un Sadrazam Âli Paşa'ya sunduğu 15 Temmuz 1854 tarihli mektup).

hakimiyetinden kurtulmaktı. Bulgar Eksarhlığı'na bağlanmak da Katolik hareketine eklenmek de Bulgarlar açısından her şeyden önce bir milli temsil meselesiydi. Dünyadaki ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yeni gelişme ve eğilimler de Tsankov'u bir tavır değişikliğine itecekti. Tsankov'un Osmanlıların karma eğitim projesine tepkisiyle başlayan ve onun dönüşümünü tetikleyen bir süreç zaten mevcuttu. Ayrıca, 1870'te Bulgar Eksarhlığı'nın Osmanlılarca tanınması, 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'nda Fransa'nın aldığı ağır yenilgi, 1871 Londra Antlaşması'yla Rusya'nın Karadeniz'de tekrar militarizasyon hakkını kazanışı gibi gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç ve dış güç dengesini değiştirdiği gibi yüksek olasılıkla Tsankov'un 1870'lerde Bulgar milliyetçi hareketi içindeki konumlanışını belirleyen esas olaylardı.

Sırp ve Bulgar milliyetçiliğinin güçlendiği bu dönemde, Rusya da Slav siyasetinde dinden milliyetlere doğru kayıyordu. Kırım Savaşı sonrası süreçte, Rusya Hariciyesinde Greklerin eski önemi azalmıştı ve Panslavistler, bu yeni millet ve soy dayanışması stratejisinde uygun araçlardı. Özellikle Grek kökenli Rus diplomatlar hala İstanbul Patrikliği'nin birliğini ve liderliğini savunurken, Çar II. Aleksandr, Aleksandr Gorçakov ve Rus Hariciyesindeki bir grup, bağımsız bir Bulgar kilisesi fikrine artık eskisi kadar karşı değildi.¹⁰⁴

Tsankov'un Panslavizm raporu, Bulgar milliyetçilerinin Rus emperyalizmini erken bir dönemde analiz ettiğini gösteren önemli vesikalardandı. Bununla beraber Tsankov, Panslavizme ve Rusya'ya yönelik yaklaşımlarında yalnız değildi; daha sonraki yıllarda, Lyuben Karavelov ve Georgi Rakovski de Panslavizmin, Rus emperyalizminin ve milliyetçiliğinin başka bir formu olduğunu fark etmişlerdi. Aslında, bağımsız Bulgaristan kurulduktan sonra da Rusya ile ilişkilerin giderek mesafeli hale gelmesinin nedenlerinden biri olan Rus otokrasisine yönelik eleştiriler de bu bağımsızlık öncesi dönemde şekillenmeye başlamıştı.

Bulgar milliyetçi aydınları üzerinde Fransız aydınlanmasının, Alman düşüncesinin, Rus yenilikçiliğinin etkileri belirgindi. Bulgar aydınları Rusya'yı ve çeşitli Avrupa ülkelerini görmüşler ve gözlemlemişlerdi. Kendi aralarındaki iletişimlerini de farklı düzeylerde ve yoğunluklarda devam

¹⁰⁴ *Mejdunarodnie Otnoşeniya na Balkanah*, s. 141.

etmişti.¹⁰⁵ Bu hareketli olma özelliği Bulgar aydınlarına Bulgaristan'ın kurulmasından çok önce farklı ülkelerin emperyal kültürlerini ve stratejilerini yakından tanıma ve bunları mukayese etme imkanını da sağlamıştı. Rusya da Bulgar aydınının yakından tanıma şansını yakaladığı ülkelere biriydi ve Rusya'nın müdahil tavrı Bulgaristan'ın kurulmasının ardından da Balkanlar'daki etkisini sürdürmüştü. Bulgar Prensliği'nin kurulmasından sonra, Rusya'nın çeşitli vasıtalarla Bulgaristan'ın içişlerine müdahil olma çabası, ülkenin fiili bağımsızlığını kazanmasından sonra yaşadığı siyasi kargaşanın en önemli sebeplerinden biri olacaktı.¹⁰⁶

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

- 1.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
- 1.2. Les Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE), Paris
- 1.3. Rossiiskii Gosudarstvenii Voenno-İstoričeskii Arhiv (RGVIA)

2. Gazeteler

Bilgariya (1859-1860)

3. Çalışmalar, Yayınlanmış Belgeler, Anılar

Ahmed Midhat Efendi, *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*, (Haz.) Salim Çonoğlu, Ötüken, Ankara 2022.

ANTONOVA, Veselina, “Starite i Mladite v Çitalište “Zora” (Ruse, 1866-1876)”, *Bilgarskoto Vizrojdensko Obştestvo-Problemi, Borbi i Postijeniya Sbornik s İzsledvaniya v Çest na 75-godişninata na doç. d-r Ognjana Majdrakova-Çavdarova*, (ed.) Plamen Bojinov ve Antoaneta Kirilova, Akademično İzdavelstvo, Sofya 2012, ss. 175-193.

¹⁰⁵ Dragan Tsankov'un çeşitli dönemlerde siyasal rakibi Rakovski ile iletişimi olmuştur. Bunun için bkz. Kovaçeva, *a.g.e.* ss. 34-35.

¹⁰⁶ Bu dönemde Rusya'nın Bulgaristan üzerindeki etkisi için bkz. Mikhail Sergeyevich Rekun, *Empire Unguided: Russo-Bulgarian Relations, 1878-1886*, Northeastern University The Department of History, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Harlow Robinson, Boston 2016.

ARMANET, Crescent, "Le Mouvement des Bulgares vers Rome en 1860", *Échos d'Orient*, tome 12, n. 79, 1909, ss. 355-362.

_____, "Le mouvement des Bulgares vers Rome en 1860 (fin)", *Échos d'Orient*, tome 13, n. 81, 1910, ss. 101-110.

BEAMAN, A. Hulme, *M. Stambuloff*, Frederick Warne and Co., New York, 1895.

BEROV, Ljuben, "L'influence des Idees de La Revolution Française sur la Pensee Sociale et Politique en Bulgarie au XIXe et au Debut du XXe Siecle", *Études Balkaniques*, Cilt 3, 1988, ss. 11-23.

BILLIG, Klaus, *Dragan Cankovs Zeitung "Bǎlgarija" (1859-1863) und die durch sie ausgelösten Konflikte innerhalb der zeitgenössischen Bulgarischen Publizistik*, Biblion Verlag, Marburg/Lahn 1998.

CLARKE, James F., "Serbia and the Bulgarian Revival (1762-1872)", *The American Slavic and East European Review*, Vol. 4, No. 3/4, Dec. 1945, ss. 141-162.

Dokumenti za Bilgarskata İstoriya, Arhiv na Nayden Gerov (1857-1876), çast I(1857-1870), ed. M. G. Poprujenko, İzdava Bilgarskata Akademiya na Naukit, Sofya 1931.

FRAZEE, Charles A. *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire (1453-1923)*, Cambridge University Press, Cambridge etc.1983.

GALABERT, Viktoren, *Dnevnik (1862-1866)*, Universitetsko İzdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofya 1998.

İz Arhivata na Nayden Gerov, Kniga II, (ed.) T. Pançev, Bilgarskata Akademiya na Naukit, Sofya 1914.

JEÇEV, Tonço, *Bilgarskiyat Velikden ili Strasite Bilgarski*, İzdatelstvo na TSK na DKMS, Sofya 1975.

KAPICI, Özhan, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Tarih Ana

Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Mehmet Özden, Ankara, 2013.

_____, “Siyasi Firarilerden İhtilal Ajanlarına: Rusya’dan Osmanlı İmparatorluğu’na Gelen Nihilistler, Anarşistler, Sosyalistler Üzerine Bazı Tespitler”, *100.Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*, (ed.) Mikail Cengiz ve Yunus Koç, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2018, ss. 149-162.

KOHN, Hans, *Pan-Slavism: Its History and Ideology*, Vintage Books, New York 1960.

KOVAÇEVA, Margarita, *Dragan Tsankov: Obşçestvenik, Politik, Diplomat (do 1878 g.)*, İzdatelstvo Nauka i İzkustvo, Sofya 1982.

KOYUNCU, Aşkın, *Bulgar Eksarhlığı*, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yakınçağ Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç Dr. Ahmet Altıntaş, Çanakkale 1998.

KURKINA, Ana-Teodora, “Mobile Elites: Bulgarian Emigrants in the Middle of the Nineteenth Century and the Accommodation of Difference in the Balkans”, *Hungarian Historical Review*, Cilt 6, Sayı 3, 2017, ss. 543–565.

LEONTYEV, Konstantin Nikolayeviç, *Diplomatik Mektuplar, Notlar, Raporlar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie, 1673-1904, (ed.) Atanas Schopoff, Plon-Nourrit, Paris 1904.

MACDERMOTT, Mercia, *A History of Bulgaria: 1393-1885*, George Allen and Unwin Ltd., London 1962.

MARKOVA, Zina, *Bulgarskata Ekzarhiya, 1870-1879*, İzdatelstvo na Bulgarskata Akademiya na Naukite, Sofya 1989.

MAZDRAKOVA-CAVDAROVA, Ognjana, “The Political Struggle of the Bulgarian People for Legitimate National Representation (1840s-1860s)”, I, *Études Balkaniques*, Sayı 1, 1996, ss. 58-79.

DRAGAN TSANKOV'UN FUAD PAŞA'YA SUNDUĞU PANSLAVİZM RAPORU (1860)

_____, “The Political Struggle of the Bulgarian People for Legitimate National Representation (1840s-1860s)”, II, *Études Balkaniques*, Sayı 2, 1996, ss. 65-85.

MEININGER, Thomas A., *Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate, 1864-1872*, University of Wisconsin, Madison 1970.

_____, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878*, Garland Publishing, New York, London 1987.

Mejdunarodnie Otnoşeniya na Balkanah: 1856-1878 gg., (ed.) V. N. Vinogradov, Nauka, Moskova 1986.

MEVSİM, Hüseyin, *Bulgar Edebiyatı İstanbul'da-İstanbul Bulgar Edebiyatı'nda*, Ankara Üniversitesi Bulgar Dili ve Edebiyatı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Zeynep Günal, Ankara 2005.

_____, “Bulgarlar Arasında Katolik Propagandası Yapan Bir Gazete: Bılgariya (1859-1863)”, *Kebikeç*, no.50, 2020, ss. 247-258.

MURGUL, Yalçın, “Kırım Savaşı Sonrası Bulgar Sorunu (1856-1868)”, *Doğu Batı, Balkanlar Özel Sayısı*, cilt 2, 2019, ss. 9-40.

NİKİTİN, Sergey Aleksandroviç, *Slavyankie Komiteti ve Rossii v 1858-1876 godah*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova, 1960.

PETROV, Milen V., *Tanzimat for the Countryside: Midhat Paşa and the Vilayet of Danube*, Princeton University Department of Near Eastern Studies, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Şükrü Hanioglu, Princeton 2006.

PETROVICH, Michael Boro, *The Emergence of Russian Pan Slavism, 1856-1870*, Columbia University Press, New York 1956.

PİPİN, A. N., *Panslavizmy Proşlom i Nastoyaşçem (1878)*, Knigoizdatelstvo Kolos, St. Petersburg, 1913.

POOLE, Stafford C. M. “Eugène Boré and the Bulgarian Catholic Movement”, *Vincentian Heritage Journal*, Vol. 16, Iss. 2, 1995, ss. 193-208.

POPEK, Krzysztof, "Między "Jarzmem Fanariockim" A "Jarzmem Jezuickim". Polemiki Wokół Bułgarskiej Kwestii Cerkiewnej Między Periodykami "Bułgaria" A "Dunajski Łabędź" W Latach 1859-1861", *Balkanica Posnaniensia. Acta et studia*, XXII/2, Poznań, 2015, ss. 55-74.

REKUN, Mikhail Sergeyevich, *Empire Unguided: Russo-Bulgarian Relations, 1878-1886*, Northeastern University The Department of History, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Harlow Robinson, Boston 2016.

ROUDOMETOF, Victor, *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, London 2001.

RUBACHA, Jarosław, "Bulgarians and Bulgaria in the Last Quarter of the Nineteenth Century in the Publications of Jan Grzegorzewski (culture, population, economy)", *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, Cilt 51, Sayı 1, 2016, ss. 23-46.

SOMEL, Selçuk Akşin, "Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Donum Noktası: 1869 Tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri", *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, (ed.) Kemal Kahraman ve İlona Baytar, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş., İstanbul 2015, ss. 136-167.

STAVRIANOS, Leften Stavros *The Balkans since 1453*, Rinehart, New York 1958.

SUMNER, Benedict H., *Russia and the Balkans (1870-1880)*, Archon Books, London 1962.

TODEV, Ilia, "La France, Le Vatican et Le Réveil National Bulgare" (Frantsiya, Vatikant i Bılgarskoto Vızrajdane), Viktooren Galabert, *Dnevnik (1862-1866)*, Universitetsko İzdatelstvo Sv. Kliment Ohridski, Sofya 1998, ss. XVIII- XLVI.

TONEV, Velko, "Ruskoto Konsultsvo v Varna i Novobılgarskoto Obrazovanie", *Bılgarskoto Vızrajdane i Rusiya*, (ed.) Dimitar Kosev, Nauka i İzkustvo, Sofya 1981, ss. 549-571.

DRAGAN TSANKOV'UN FUAD PAŞA'YA SUNDUĞU PANSLAVİZM RAPORU (1860)

TSANKOV, Dragan, *Kratka Bulgarska İstoriya*, Knijyarnitsa D. V. Mançev, Plovdiv 1870.

VEZENKOV, Alexander, "In the Service of the Sultan, in the Service of the Revolution: Local Bulgarian Notables in the 1870s", 135-154, *Conflicting Loyalties in the Balkans. The Great Powers, the Ottoman Empire and Nation Building*, (ed.) Hannes Grindt, Nathalie Clayer ve Robert Pichler, Tauris Academic Studies, London 2011, ss. 135-154.

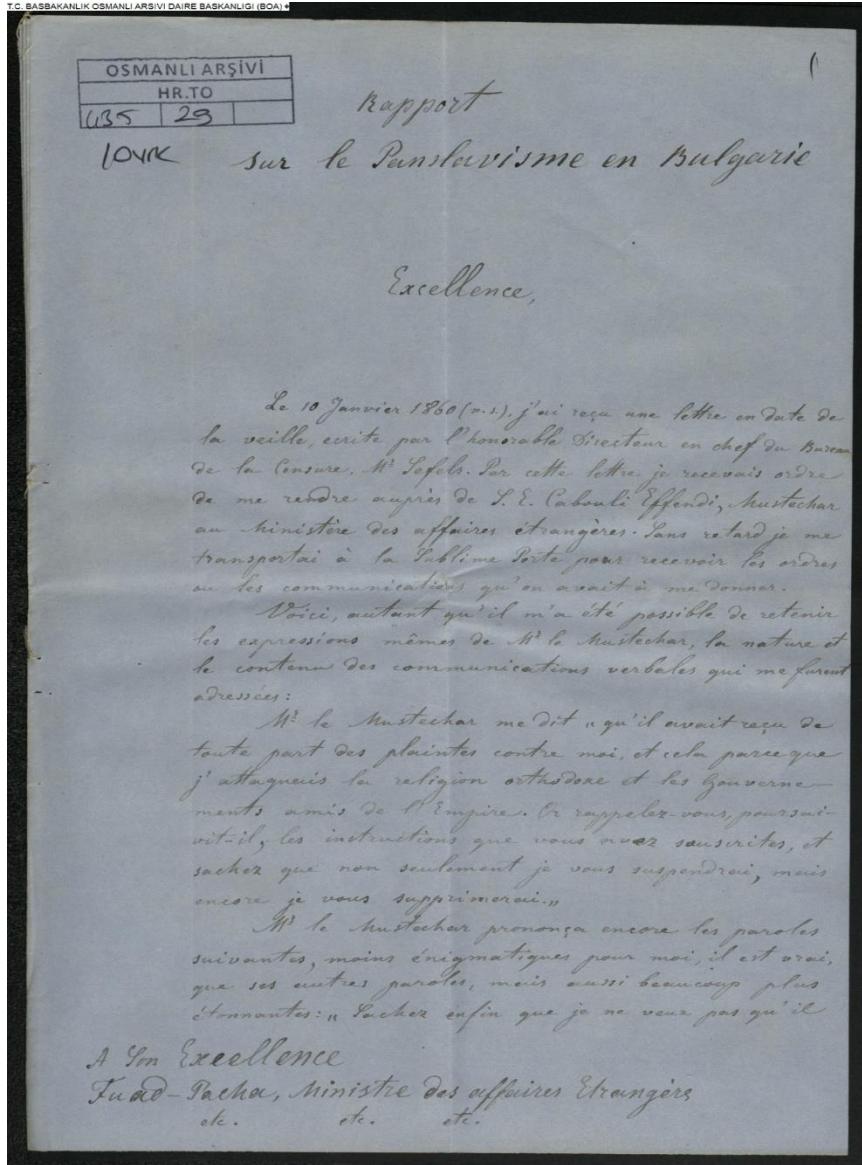
VİNOGRADOV, Vladilen Nikolaeviç, *Balkanskaya Epopeya Knyazy A. M. Gorçakova*, Nauka, Moskova 2005.

VOILLERY, Pierre, "Un Aspect de la Rivalité Franco-Russe au XIXe siècle: les Bulgares (Pénétration Française et Missions Catholiques)", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, Vol. 21, no. 1, Janvier-Mars 1980, ss. 31-47.

YİĞİT GÜLSEVEN, Ash, "Rethinking Russian pan-Slavism in the Ottoman Balkans: N.P. Ignatiev and the Slavic Benevolent Committee (1856-77)", *Middle Eastern Studies*, Cilt 53, Sayı 3, 2017, ss. 332-348.

ZANCOF, Dragan ve BALABANOW, Marco D., *Bulgaria*, Goubaud and Son, London 1876.

EKLER

EK 1. Dragan Tsankov'un Fuad Paşa'ya sunduğu 3 Mart 1860 tarihli
Panslavizm Raporu

HR.TO.00435.00029.001

TC BASBAKANLIK OSKANI ARSIV DARE BASKANLIĞI BÖLGE

est question de Propagande Grecque ou Bulgare.

Je reviendrais plus loin sur cette observation. En attendant je constate que le mot Propagande n'a pas été prouvé par l'abbé Héli.

Telles furent donc, aussi exactement que je puis m'en souvenir, les communications verbales de M. le Kustichar. Mais je dois me hâter de remarquer que M. Héli se trouvait présent à ces communications, et qu'il ne put s'empêcher de revenir en ce moment là même, son témoignage pour moi à M. le Kustichar lui-même.

M. le Directeur en chef du Bureau de la Censure, qui avait exactement surveillé et mon journal et celui de M. Alexandre Larque, beaucoup moins favorable sous tous les rapports aux intérêts de l'Empire Ottoman, assura donc l'abbé Héli qu'en ce qui me concernait, je ne serais point en contact des instructions émises de la Haute Porte et suivies par les journalistes. L'honorable M. Héli ajouta qu'une fois seulement j'avais été appelé au Bureau de la Censure pour donner des explications au sujet d'une petite réclamation de l'archevêque de Kustichar, et que ces explications, je les avais données telles, soit verbalement soit par le moyen de mon journal, que le Gouvernement Impérial et ses fonctionnaires et en particulier le Pacha de Kustichar, devaient en être satisfaits.

Grâce le bon témoignage, rendu en ma faveur par le principal fonctionnaire Impérial, spécialement chargé d'avoir l'œil sur le contenu de mon journal, j'ai pu me suffire auprès de Votre Excellence et me tranquilliser posi-

vement; néanmoins, les plaintes faites contre moi, plai-tes qui m'ont valu les susdites communications de M. le Kustichar m'imposent l'obligation de venir dissiper au moyen d'une explication catégorique et sincère, les nuages qu'une malveillance intéressée semble vouloir accumuler sur moi.

Publiciste dévoué à tout ce qui peut être utile au Gouvernement Impérial et à tout ce qui peut lui attacher fortement la nation Bulgare, j'ai dû m'attendre à toutes les injures, à toutes les diffamations, à toutes les intrigues, manifestes ou secrètes de ceux qui travaillent à la ruine de l'Empire Ottoman et qui proposent à nos Bulgares une civilisation, une prospérité, une grandeur inconciliables avec l'existence de l'Empire. Ce j'en ai été et j'en suis tous les jours absolument rassuré. Mais je ne crains pas.

M. l'Excellence, je ne crains pas, et je n'ai pas à craindre les injures, les diffamations, les intrigues des ennemis de mon Auguste Souverain et de ma chère nation aussi longtemps que les nobles Ministres de la Haute Porte Impériale voudront par eux mêmes surveiller ma conduite, examiner le contenu de mon journal et recevoir les explications nécessaires.

Je dois vous le déclarer tout d'abord, Excellence, mon imprimerie se trouve dans un local appartenant au couvent de St. Benoît; et s'il faut en juger par les conseils, par les offres et par les sollicitations séduisantes, directes ou indirectes, de ceux qui veulent aujourd'hui me détruire, cette circonstance, toute locale qu'elle est, jouait pourtant déjà un rôle considérable dans les injures, les calomnies, les persécutions et autres preuves de malveillance que je reçois tous les jours de la part des Raskhellistes et surtout des panslavistes.

HR.TO.00435.00029.001

H. 70

425/29

Pourquoi ai-je refusé ces conseils, ces sollicitations et même ces offres? Est-ce parce que j'avais reçu d'autres conseils, d'autres sollicitations, d'autres offres?

Non, aucunement. Et à ce propos je rappelle à la lecture de remarquer d'abord que le local où se trouve mon imprimerie, ne lui a été ni directement ni indirectement affecté. Car c'est le même local qu'à toujours invariablement occupé la plus ancienne imprimerie en caractères turcs qui soit à Constantinople.

Et si j'ai profité de l'occasion providentielle qui s'offrait à moi de m'installer là plutôt qu'ailleurs, c'est que je pouvais immédiatement moyennant un loyer modeste, utiliser un grand matériel d'imprimerie que mes ressources ne permettaient point d'acheter et dont pourtant j'avais un besoin indispensable. Mais, par exemple, j'ai aussi pu de passer, et j'en tiens la due à ma disposition.

Or, dans de pareilles circonstances, rendus plus significatives encore par certaines paroles, par certaines promesses, par certaines visites à l'encontre, qu'il était ce que s'est de H. benoit, ou pour mieux dire, qu'il était ce que me rendait une conseil, une sollicitation, une offre qu'on me faisait? C'était, comme en effet je le comprends et le comprends même encore aujourd'hui, me jeter dans une voie où l'avenir ne m'aurait pas manqué, mais où j'aurais pu illégalement transiger avec mes devoirs envers la Sublime Porte et passer mes complicités sur des aspirations non moins incompatibles avec leur vie possible qu'avec la mission de l'Empire Ottoman.

L'aveu que j'en ai dûment fait à l'époque, de tous ces conseils, offres et sollicitations, ont sans faire comprendre l'erreur d'accueil que j'en ai fait. D'ailleurs il m'était facile de comprendre qu'une

5

3

fois l'avis d'un inconnu, ou plutôt écrit dans l'obscurité dans la visite, l'acceptation des premières offres, pour les ennemis de mon Gouvernement et de ma nation, ou bien de me perdre si je recule devant leurs nouveaux conseils, ou de m'imposer des exigences de plus en plus incompatibles avec mes principes.

À cette position d'attente, aventureuse et coupable qu'on voulait me faire et dont mon éloignement de H. benoit devenait le premier gage, j'en ai été perfidement plus indécis, plus indépendante, plus honnête et plus conciliable avec mes devoirs envers la Sublime Porte. Pour ma telle position, non seulement H. benoit ne m'offrait aucun obstacle, mais on peut dire qu'il offrait une véritable et véritable garantie, depuis surtout qu'en en valait à mon indépendance.

Car me laissant d'ailleurs toute latitude, le respectable supérieur de H. benoit m'imposait de la principe l'obligation de ne rien écrire et rien faire. Contre un gouvernement quelconque et spécialement contre le gouvernement local, sous lequel H. benoit est généralement abîmé; et contre la religion chrétienne et contre les décisions dogmatiques ou morales émanées des conseils non menues.

Or cette double obligation que le respectable supérieur de H. benoit m'imposait, dès le commencement, comme une condition sine qua non de mon séjour dans le couvent, ne m'était point onéreuse, puisqu'elle ne modifiait en rien mes principes et ne changeait rien à mon plan de conduite. Je dirai même que j'ai pu de bonne heure le cas où de telles obligations et un tel séjour pourrait être une véritable garantie pour moi même d'abord et pour les autres ensuite.

Comme je n'ai jamais fait de cette obligation un moyen à personne, les ennemis du gouvernement impérial comprennent de bonne heure qu'ils ne changeraient rien à mon plan de conduite, s'ils ne venaient à bout de me

faire sortir de la Russie et de me transplanter là, ou plus abandonné à moi-même, je serais moins fort contre leurs obsessions.

Si je ne passe pas écrits sur du papier les propositions, les offres, les conseils... que me fit un jour M. Novikof, secrétaire de l'ambassade russe, je les conserve du moins écrits dans ma mémoire: et dans tout le cas, je conserve encore la petite lettre qu'il m'écrivait pour m'assigner le rendez-vous en ma patrie, mon indépendance et ma fidélité au gouvernement de la Sublime Porte furent l'objet d'un aspect mémorable.

Il se documenta la je puis en ajouter d'autres moins secrets à la fois et plus explicites. Je conserve en effet plusieurs lettres qui m'ont été écrites par M. Ratchinsky, ex-commandant de la légation grecque-Slave en Russie, agent notoire de l'histoire panslaviste, dernièrement nommé consul de la Russie à Varsovie et maintenant de séjour à Constantinople.

Les propositions que Ratchinsky m'a fait dans ces lettres et les conseils qu'il m'a donnés remontent pour moi d'autant plus directement au gouvernement au gouvernement russe lui-même qu'elles reproduisent plus abrégi et moins explicite tout ce que j'avais entendu à l'ambassade russe, lorsque Ratchinsky m'y promenait de la chambre d'un fonctionnaire religieux ou civil à celle d'un autre.

Dans toutes ces nombreuses circonstances les employés russes ont toujours insisté, d'une manière particulière, sur la nécessité pour moi de transporter mon imprimerie ailleurs, et de n'aller plus donner des leçons de bulgare à ceux de

mes jeunes compatriotes qui viennent compléter à Belok leurs études littéraires. Pour ce qui concerne mon imprimerie, M. Novikof alla même jusqu'à me demander combien il me faudrait pour m'établir. Quant aux leçons de bulgare, M. Novikof ayant appris de ma bouche, conformément à la vérité, que depuis quelque temps je ne pouvais les donner à cause de mes excessives occupations, il me témoigna le plaisir que lui causait cette agréable nouvelle.

Beaucoup moins réservé dans ses paroles, Ratchinsky mettait à ses offres et à ses conseils beaucoup moins de réserve, en même temps qu'il mettait plus de ordre à ses offres. Un jour, qu'il m'avait conduit à l'ambassade russe à Belok, il voulut à notre retour visiter le collège de Belok. Et comme il fallait en face mes petits compatriotes, je que ses deux uniformes de collège, mes compatriotes lui ressemblaient en le traitant de Ratchinsky.

Quels étaient les motifs qui portaient M. Novikof et Ratchinsky à m'engager si fortement moi, de changer mon local d'imprimerie et de n'aller plus enseigner le bulgare à mes compatriotes, et mes compatriotes de n'aller point faire leurs études à Belok? Probablement je ne puis le dire avec exactitude. Mais ils me les laissaient plutôt deviner qu'ils ne les exprimaient sans détour. Toutefois les détails qui vont suivre permettront à Votre Excellence d'y voir elle-même une de faces du panslavisme.

Pour le moment je dois me borner à dire que dès lors commencèrent une foule d'attaques contre moi, contre mon imprimerie, contre mon journal, et contre les élèves bulgares étudiant à Belok. Dans ces attaques, les agents russes ont toujours mis en avant plusieurs de mes compatriotes, négociants à Constantinople qui ne sont plus sujets de la Sublime Porte. Les fréquentes visites au palais de Russie de la part de plusieurs d'entre eux, et de M. A. Sargue,

HR 50
435/129

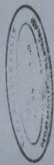
recteur de l'école de l'Institut, en particulier, lequel venait ensuite le mot d'ordre aux autres, laissant par là l'autorité de l'origine de toutes les intrigues.

Après que ce qui faisait ici les agents russes, ceux d'ailleurs, le faisaient et le font encore dans toute la Bulgarie. M. Gueorgiev, consul russe à Philippopol, M. Gueorgiev, mais d'origine en Russie, est de ceux qui sont le plus distingués dans le conseil de ses mandataires. Les lettres à l'un et à l'autre m'ont été fréquemment signées par des personnes qui les avaient sous de leurs propres yeux.

Et non seulement les agents russes me recrutaient des adhérents parmi les négociants bulgares d'ici et d'ailleurs, mais encore ils l'étaient leurs mandataires jusqu'aux comités d'ici, aux épiscopats et aux évêchés, auprès desquels, d'une part, ils découvraient et mon journal et les livres imprimés chez moi sous l'autorisation de la censure, et d'autre part ils provoquaient des demandes de livres, en tout genre, imprimés en Russie, demandées qu'ils font adresser aux comités panslavistes d'Odessa, de Saint-Petersbourg et de Moscou.

Or, le fait de ces demandes m'est parvenu à la fois et par une foule de témoignages non suspects, et par des documents authentiques. C'est ainsi que récemment encore, il m'est parvenu par les mêmes moyens de ces demandes adressées à des membres communs des comités panslavistes.

C'est aussi encore que dernièrement j'ai vu et lu de mes propres yeux une lettre écrite par le général russe Rachmetof et Radetsky, au tout au plus copié en Bulgarie par Radetsky. Dans cette lettre, le général Rachmetof et Radetsky recommandaient à la rédaction de la Revue bulgare à Constantinople de ne point parler des affaires de l'Europe, mais seulement des affaires d'Europe.

5

Si je laisse l'opinion que plus ou moins fidèle à ces recommandations la Revue bulgare était tout empreinte de panslavisme jusqu'au jour où je la combattis par la voie de mon journal et qu'il s'y en trouve encore de nombreuses traces, ce sera bien prouvé maintenant que la rédaction de cette Revue vient de passer aux mains de M. Bournef, et quelle s'imprime chez M. Laque, lequel, d'ailleurs, parait M. de son journal, présente encore le panslavisme avec une certaine force. Quand M. Bournef était et devient de l'école des loges de l'Est, il m'avait été signalé à l'ambassade russe, dès l'apparition de mon journal, comme un homme qui me ferait de mauvais articles. Je n'ai pas été à Pétersbourg la valeur de ses opinions, mais j'ai fait observer à cette Excellence que dans les nombreux articles rédigés par lui les uns signés et les autres non signés, articles publiés dans le *Vechny Bystok*, l'autre a continuellement soutenu le point de vue démocratique, libéral et religieux, les opinions historiques au moyen desquelles le panslavisme propage son influence religieuse.

Cette dernière observation me ramène justement aux paroles de M. le Ministre, sur lesquelles je me suis plus haut réservé de revenir. La seule difficulté me vient qu'il ne voulait pas entendre parler de l'épiscopat grec en Bulgarie.

Les paroles de M. le Ministre me les dit d'un ton trop positif à la fois et trop mystérieux pour que je hésitasse à lui une réponse quelconque. Le fait est qu'elles me surprirent d'autant profondément que je savais de M. le Ministre sous l'influence d'une plus grande mesure.

Effectivement, M. le Ministre ignorait une chose qu'il peut aujourd'hui encore constater lui-même au moyen de la confrontation, faite par date, du contenu de mon journal et de celui de M. Gueorgiev de M. le Ministre, ignorant donc que les articles insérés par mes dévoués étaient purement et simplement des articles

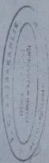
TC BASKAKLIK OSKANI LARSHI DAİRE BASKAKLIK BÖLÜMÜ

ni, les documents historiques en main, je refutais les principes religieux du panslavisme que d'abord j'étais connu pour sa correspondance avec les agents panslavistes, propagant, surtout, de l'évangile sous toutes les formes, dans presque tous les États de l'Europe grand-duché de Prusse.

Or, une pareille refutation suffisait aux agents russes. Ce qui porta leur mécontentement à son comble, c'est lorsqu'ils me virent emprunter des faits et des preuves à leur propre histoire, tant que je cherchais mes preuves ailleurs, il y eut silence; mais quand j'abais les documents fournis par l'histoire de l'empire russe, les intérêts de cet empire, qui font de la propagation du panslavisme politique et religieux, le cabinet d'incalculables révolutions, leurs pures et simples, et les leurs, il y eut plaintes contre moi à la Porte.

Mais quelles plaintes? on ne veut pas de propagande grecque et de propagande bulgare. Est-ce de propagande slaviste, panslaviste, paravulgar, (car dans le langage des hellénistes tous ces mots sont synonymes) est-ce qu'on ne veut pas? Il y a plus: est-ce qu'on ne fait pas? il y a plus encore: est-ce qu'on ne fait pas politiquement et religieusement sur la plus vaste échelle?

Ces qui ont été se plaindre de moi au haut-secrétaire, et qui ne veulent pas de propagande grecque et bulgare, voudraient-ils bien, envisager-ils bien, parler au haut-secrétaire, par exemple, le journal, jour par jour, heure par heure, des visites que Natchinsky a faites depuis qu'il est revenu ici des conseils qu'il a donnés en paroles qu'il a dites? Des lettres qu'il a écrites? Et maintenant que Natchinsky va partir pour son voyage, voudrait-on exhiber le programme de ce qu'il va faire?

Accuser est une chose facile, même même c'est quel que fois très habile, et quelque fois aussi c'est un excellent moyen de donner le change. Mais pourtant, cela demande quelques précautions, et les précautions sont ici singulièrement habiles.

Natchinsky lui-même, à l'époque où il croyait pouvoir me gagner à son panslavisme et où il était pour moi tout plein de caresses, ne m'a-t-il pas dit, par exemple, que lorsque M. Evarque, directeur du Viceroyat de Bessarabie, demanda au prince Kobarsky, chargé d'affaires de Russie ici, une pension de retraite, le prince répondit que le gouvernement russe n'était pas content de lui, attendu qu'il avait mal distribué l'argent et les objets religieux envoyés de Russie, ne m'a-t-il pas ajouté que sur cela M. Evarque avait proposé de vérifier ses registres, que cette proposition avait été acceptée par le prince Kobarsky, que l'archimandrite russe avait été chargé de vérifier les comptes de M. Evarque et que l'archimandrite n'avait pu vérifier authentiquement que l'emploi de 50,000 piastres, résultat qui fit repenser les prétentions de M. Evarque à une pension de retraite pour les services rendus au gouvernement russe, en ou sans suite de la mort du malade.

La Russie ne veut pas de propagande grecque ou bulgare, fort bien. Mais quel nom donner à cette propagande en vertu de laquelle la Russie se mêle aux affaires ou plutôt s'arroge le choix des évêques dans l'empire ottoman. Si le Patriarche grec ne fait être à cet égard franc et sincère envers la Sublime Porte, il aurait certainement de très importantes révélations à faire, sous ce rapport, au gouvernement impérial.

HR.TO.00455.00029.001

425/29

Quant à moi, je ne parlai ni que j'en faisais rien-
autrement, ni que j'en faisais rien, ni que j'en faisais rien,
mais beaucoup d'autres. Souvent, j'ai dit à l'archevêque
Patriarche, bulgare d'origine, qui a fait ses études en
Russie aux frais du gouvernement russe et qui, même
en, est protégé russe, a été promu à l'évêché de So-
fia. Quelles furent en quelle ne furent pas les con-
sidérations, qui aux yeux du Patriarche qui, mettant
obstacles et faisaient retarder cette promotion, est
ce que je n'ai pas à rechercher. Le fait est qu'en
un jour arrivés à l'église bulgare de Balat,
le Diacre de l'ambassade russe, tout exemplé
et tout bouleversé. La première parole qu'il ad-
ressa aux personnes qui se trouvaient près de
lui fut celle-ci: «Mon frère Patriarche, quel-
un ayant répondu négativement, mais pourtant
c'était convenu entre le Patriarche et le prince
Kobanoff, répliqua le Diacre tout indigné. Tu vois
une autre, en outre une autre que ces gens nous
auront joué.»

Il résulte évidemment de ces paroles très-éclatantes
et très-authentiques, que si le Patriarche que ven-
ait égarer les obscurités des Russes, leur en fait
une autre, ce n'était pas la première fois que
les Russes influaient sur ses libres déterminations.
Et puisque le sacre de Patriarche exigé par
la Russie a dû finalement se faire, sur combien
d'autres choses, sur combien d'autres actes, les cat-
hols de Pétersbourg n'ont-ils pas dû présider fi-
nalement? Surtout que l'insistance dont les cat-
hols russes nous ont ici fournis la preuve authen-
tique, nous révèle l'insistance qu'ils ont mise
en beaucoup d'autres choses les uns plus impor-
tantes et les autres moins.

La Russie ne s'est pas propagée comme en Bulgarie, fort
bien connue, mais quel est le but de toutes ces distributions d'ob-
jets religieux et de livres qu'elle fait parmi nos Bulgares? Les
distributions sont d'autant plus natives qu'elles sont plus com-
plices et plus fréquentes. Une personne s'agit de se joignant
en occasion de traverser certains appartements du palais de
Russie, y ont généralement un nombre considérable de caisses
pleines d'objets, destinés à ces distributions au plutôt à cette
propagande.

Au reste, les agents russes agissent sans retour cette pro-
pagande. Souvent même ils en parlent d'eux-mêmes et disent
qu'en faisant ces distributions, ils suivent l'exemple que
leur donnent la France, l'Autriche et l'Angleterre.

Je n'ai pas à justifier personnellement, mais tout ce qu'il suffit
d'avoir une faible connaissance des principes religieux de la
Russie et des principes religieux de la France et de l'An-
gleterre pour constater que ce que cette allégation de grande
russie présente de faux est d'énorme.

La Russie, c'est l'Empire qui est le chef de la reli-
gion. En Autriche et en France, cela n'est point ainsi. Pour
les Autrichiens comme pour les Français, comme enfin pour
tous les catholiques, le chef de la religion est ailleurs
qu'en Russie et qu'en Autriche; il est à Rome. Les Russes
ne sont point dans le même cas. L'Empereur de Russie
concentrant d'une part à la fois dans ses mains l'autorité
civile et l'autorité religieuse, et d'autre part faisant
exercer le service religieux par des fonctionnaires ad-
hoc au même titre qu'il fait exercer le service mili-
taire par d'autres fonctionnaires ad hoc, il s'en suit
qu'en Russie tous les actes civils et religieux découlent
du même principe, portent le même caractère et ne
diffèrent les uns des autres que par une simple gra-
dation orientale.

C'est tout différent en Autriche, en France et

Dans tous les pays catholiques, puisqu'il s'agit d'être catholique pour être obligé de croire que l'autorité temporelle n'a absolument rien à voir dans la foi et dans le culte religieux.

La conséquence pratique de ces observations c'est que dans les distributions au sujet de la Sublime Porte ne doit apparaître qu'un acte de sympathie religieuse quand elles sont faites par des catholiques, il doit au contraire forcément y avoir un acte de propagande religieuse-politique quand elles sont faites par un russe. En un mot à vos yeux tout sujet fille d'un gouvernement quelconque doit avoir intimement entre les distributions venues de France, par exemple, et celles venues de Russie, la même différence qu'il y a entre un acte de sympathie et un acte de machavélisme. Et tout gouvernement qui ne s'oppose pas à la propagande russe, quelle qu'en soit la couleur ou la forme, doit s'attendre au sort de la Pologne.

D'ailleurs il est bon de remarquer ici que les peuples de race slave sont généralement peu instruits et peu civilisés. Leurs principes religieux sont très-vaguement formulés. Ils distinguent très-peu d'autorité civile de l'autorité religieuse. La Russie connaît parfaitement cet état de chose, et pensant que les autres États de l'Europe s'appliquent à faire valoir la distinction en les deux puissances, civile et religieuse, la Russie au contraire s'applique à créer de la confusion de ces deux puissances parmi les Slaves. Les conséquences les plus désastreuses, les plus redoutables, les plus révolutionnaires.

L'observation qui précède n'explique pas seulement les progrès du panslavisme parmi les sujets de la Sublime Porte et ceux d'autres puissances, elle en

explique aussi la médiocrité des études qu'on laisse faire en Russie aux nombreux élèves que le panslavisme y attire de la Bulgarie et d'ailleurs.

En effet toutes les études qu'on fait faire à ces jeunes gens se bornent à quelques notions scientifiques très-vagues et très-élémentaires telles qu'on en donne ailleurs dans les écoles primaires. Le seul point sur lequel on insiste c'est la philologie, c'est-à-dire l'étude comparative des dialectes de la langue slaves parce que là est le grand ressort, la grande machine du panslavisme. Si le gouvernement impérial veut acquiescer par lui-même la preuve de ce que j'affirme ici, il n'a qu'à faire interroger séparément les nombreux jeunes gens qui sont allés faire leurs études en Russie et prendre des informations exactes sur les nombreux jeunes gens qui les y font encore à présent.

J'ai dit plus haut combien avait été regrettable à Pétersbourg la nouvelle que je ne pourrais plus aller donner des leçons de bulgare à l'école et combien y avait eu tristesse et soulèvement en ma présence ceux de mes compatriotes qui viennent y compléter leurs études. La Russie en effet sent d'un très-mauvais œil que nos bulgares aillent compléter leurs études ailleurs que chez elle, à Vienne, à Berlin, à Paris et à Pétersbourg.

Depuis longtemps la politique russe regarde la Bulgarie comme un de ses postes avancés. De là viennent les sacrifices qu'elle s'impose pour faire venir des jeunes gens en Russie, pour les former à sa politique, et pour s'en faire des agents plus ou moins nommés, plus ou moins avancés, et finalement retirés à proportion des services rendus par chacun d'eux au panslavisme. De retour en Bulgarie ces jeunes gens veulent-ils obtenir des secours en livres et même en argent pour eux et pour les écoles qu'ils dirigent? ils

4R.70

435/23

2

n'est qu'une chose très simple à faire, c'est d'affilier leur école à l'école centrale d'Orissa ou de Kish.

D'autre part comme nos jeunes Bulgares s'accoutument très officiellement au régime en vigueur dans les lycées et gymnases russes le gouvernement leur a gesté à Orissa et à Kish une mission particulière où ils sont beaucoup mieux nourris et entretenus qu'au séminaire et où ils sont au séminaire pour assister aux leçons des professeurs. La surveillance de cet établissement gérée à l'usage des Bulgares fut d'abord confiée à Kacovskiy, ancien rédacteur du journal panslaviste rédigé en bulgare et publié à New-York dans le banat. Depuis la surveillance de cet établissement a été confiée à un prêtre russe lequel a sous ses ordres M. Panchouk, bulgare employé aux douanes de la même ville et comme d'habitude garde aux armées russes pendant le siège de Vienne.

Entre les jeunes Bulgares réunis dans ces deux établissements particuliers et qui suivent les cours du séminaire il y en a une douzaine d'autres réunis également dans un local particulier aux frais du gouvernement mais qui fréquentent les cours que leur leur semble et qui reçoivent du comité panslaviste-libéral 16 roubles d'argent pour leur entretien mensuel.

Qu'on ajoute maintenant à tous ces jeunes Bulgares réunis à Orissa et à Kish par les agents russes en Turquie, tous les autres jeunes qui sont dispersés à Moscou et à Pétersbourg. Enfin qu'à tous les jeunes Bulgares qui sont en Russie l'on ajoute ceux qui résident autour d'eux en bulgarie de nombreux milliers d'école plus ou moins de-

3

venus à la Russie ou tout au moins plus ou moins influés de principes russes et panslavistes et l'on aura une idée véritable du travail démolisateur que la Propagande russe fait parmi la seule jeunesse bulgare soumise au sceptre de la tsariste de Latta.

Sur cette action démolitrice de cette propagande j'avais pu former une société libérale composée de nos Bulgares à Constantinople. Le but de cette société était d'abord la publication d'une revue mensuelle qui éduquerait nos compatriotes d'ici et de l'intérieur en abonnement aux revues mensuelles de la Russie, ensuite la publication de leurs doctrines aux écoles et aux églises, lesquels leurs épargneraient d'un côté à nos Bulgares la peine d'en faire venir de Russie ou de l'étranger et d'autre les prisonniers ou prisonniers renfermés dans ces écoles.

La seule inspection des statuts de la société de la Russie put comprendre que sa propagande se trouvait désormais en face d'une rivalité ou plutôt d'un grand obstacle. Pour lever cet obstacle et pour l'annuler il était possible que devait faire la Russie? Elle devait naturellement semer la division parmi les membres de la société libérale. Or c'est ce qu'elle réussit à faire par le moyen suivant: Comprimant qu'elle avait besoin d'une personne qui exerçât sur nos Bulgares une influence considérable, elle insista par elle-même, et fit insister par d'autres auprès du Patriarche grec pour qu'on élève M. Stamboul à la dignité épiscopale. Le premier succès obtenu, elle agit d'abord sur ceux de nos Bulgares qui sont protégés russes et ensuite sur ceux qui sous l'étranger, ont néanmoins des rapports avec la chancellerie russe à raison de leurs affaires commerciales en Russie.

Service par certains espèces de personnes des agents
russes souffrent la discorde parmi les membres
de la société littéraire bulgare. C'est alors qu'on
veut me faire changer de domicile. Ne pouvant
y réussir, on m'éloigne de la société littéraire dont
j'étais le promoteur, ensuite on m'exclut du
conseil de rédaction de la revue littéraire qui
pourtant était ma propriété. Plus tard on veut
rompre le contrat que j'avais avec la société litté-
raire pour l'impression de la brochure transférer
son impression à M. Sarguev. Finalement on a rompu
arbitrairement ce contrat, et l'on s'est approprié
ma revue.

Le premier acte a nécessité de ma part une pro-
testation que j'ai déposée quelques semaines, entre
les mains du ministre de l'instruction publique.

Depuis que j'ai déposé ma protestation à la
Sublime Porte, j'ai appris de source certaine qu'on
va demander à la Sublime Porte la permission
d'imprimer une nouvelle revue. Après ce qu'il
m'a été dit la personne qui se présente pour
obtenir ce permis, offrira, il est vrai d'appareilles
garanties au gouvernement impérial. Mais que
le gouvernement impérial se tienne pour averti,
la revue nouvelle est fondée en vue de servir
les intérêts panslavistes et d'être complètement
du *narodnyy vestnik*, chez lequel d'ailleurs
il est convenu qu'on l'imprimera.

Tels sont, Excellence, les principaux détails
que j'ai eu besoin mettre sous les yeux du gou-
vernement impérial, d'abord pour représenter les
attaques dirigées contre moi par l'ambassade russe,

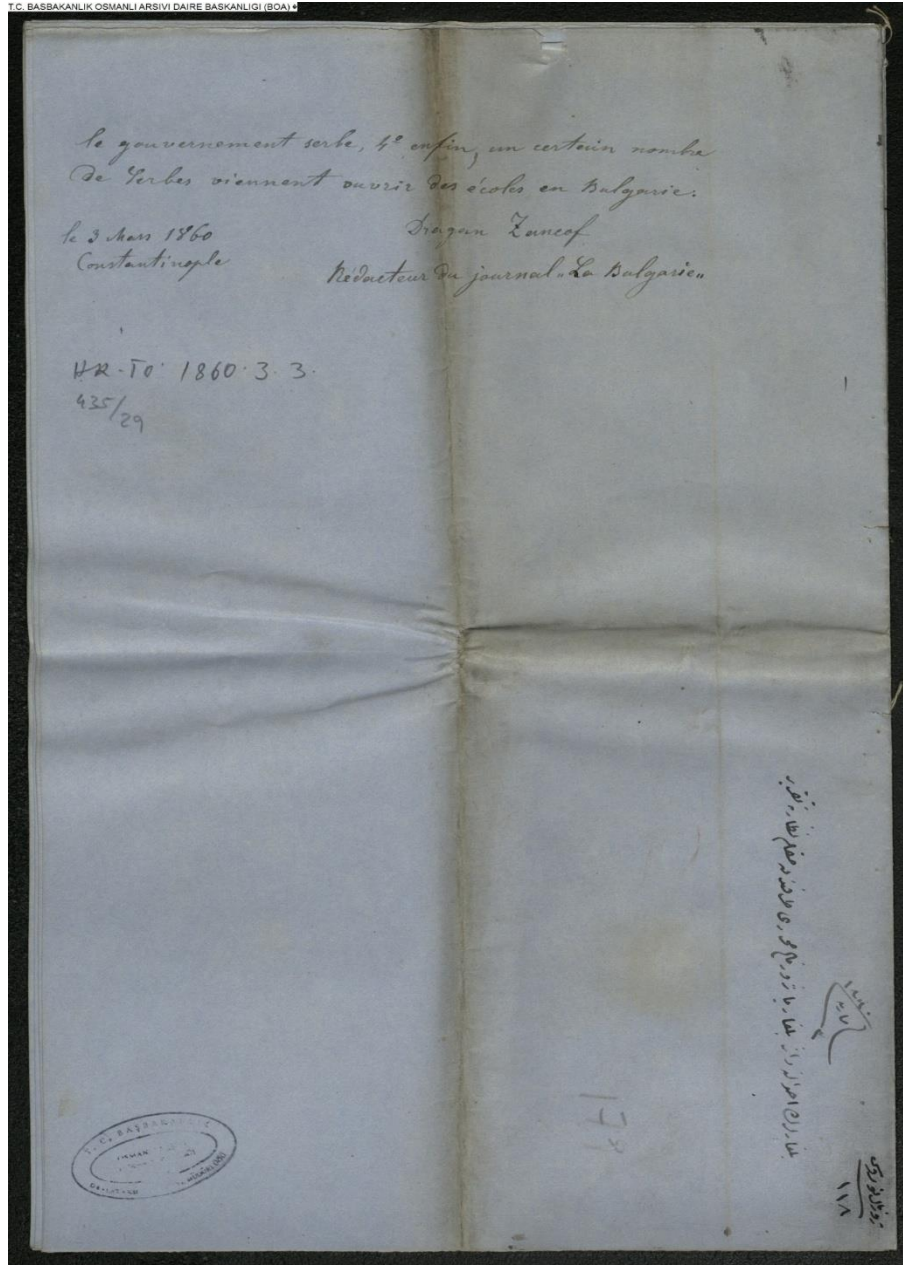
et ensuite pour défendre, autant qu'il dépend de moi, les
intérêts de Sa Majesté le Sultan, mon souverain.

Avant de finir, permettez-moi d'attirer l'attention
du gouvernement sur une autre espèce de propagande
slave. La propagande dont je veux parler a son siège
et son foyer en Serbie. Plus ou moins éloigné de la
Serbie que la propagande russe, la propagande
serbe n'est que plus dangereuse. Car outre les moy-
ens de prosélytisme qu'elle puise en elle-même,
elle possède l'avantage de pouvoir exploiter im-
médiatement les déplorable vices de l'administra-
tion impériale dans les provinces voisines de la Serbie.

Dans une autre circonstance, j'ai communiqué
à la Sublime Porte les informations très-exactes
que j'avais reçues au sujet des souffrances du San-
jak de Nisch. Malheureusement il n'a enco-
re été fait pour remédier à ce fâcheux état
de choses. Aussi la population de cette province de-
solée prête-t-elle d'autant plus facilement d'oreille
aux suggestions et promesses venues de
Serbie que ses prières et ses supplications ont été
jusqu'ici plus mises en oubli par la Sublime Porte.

Pour ce qui est de la propagande serbe en elle-
même, le gouvernement impérial doit avoir l'œil
sur les quatre points que voici: 1° le journal serbe
qui paraît trois fois par semaine est envoyé gra-
tuitement aux écoles bulgares; 2° de grandes quan-
tités de livres à l'usage des écoles sont envoyés
gratuitement en Bulgarie; 3° le gouvernement ser-
be facilite l'entrée de ses écoles aux jeunes bulgares qui
veulent aller compléter à Belgrad leur éducation; 4°
s'en trouve même plusieurs qui sont enrôlés pour

YALÇIN MURGUL

HR.TO.00435.00029.001